

АНДРЕ МОРУА

ТУРГЕНЕВ

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка складається з чотирьох лекцій, прочитаних у Лекційному товаристві навесні 1930 року. Крім незначних доповнень, я нічого не змінював у тексті. Але розширив і поділив на дві частини четверту лекцію, на мою думку, найважливішу. При цьому використав такі джерела: твори Тургенєва, книги Едварда Гарнета й інших авторів, дослідження Поля Бурже в його «Нарисах сучасної психології», щоденник Гонкура, передмову Едмона Жадю до роману «Рудін» і, нарешті, примітки Анрі Монго в його виданні тургенєвських «Записок мисливця». Для висвітлення історії Росії мені особливо прислужилися праці Платонова, для змалювання Росії часів молодості Тургенєва — книга Кюстіна, а Герцена — дисертація п. Лабрі. Мазон зі щирою любов'язністю запропонував мені (ще

в коректурі) свої примітки до чудового видання записок, залишених Тургенєвим...

І, нарешті, моя подяка російським друзям, що переклали для мене тексти, які досі не видавалися французькою мовою.

Я вважаю за потрібне повторити тут те саме, що я казав на початку своєї книжки про Діккенса.

Неможливо в чотирьох лекціях вичерпати таку складну тему, як життя Тургенєва, історію тогочасної Росії, дати критичний аналіз творів письменника. Тож я прошу читача розглядати цю книжку, хоча вона й написана цілком сумлінно, лише як ескізи. Якщо читач має час і бажання дізнатися більше, хай прочитає ще принаймні «Записки мисливця», «Рудіна», «Батьків і дітей», вірші в прозі...

I. ЮНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ПОМІЩИКА. ЛІТЕРАТУРНІ ДЕБЮТИ.

Французам 1930-х років важко уявити російського поміщика 1820-х років. Розвиток суспільства в Росії відбувався інакше, ніж у Західній Європі. Коли читаєш історію цієї країни, виникає враження, що крутять фільм у зворотному напрямку, фільм, який показує середньовіччя Франції.

У нас кріпацтво поволі зникало, у них — поволі встановлювалося.

У XVII сторіччі російській державі для зміцнення потрібні були поміщики. За свою службу вони одержували від уряду величезні маєтки. Землю обробляли селяни, які поступово потрапляли в кабалу до поміщиків і ставали їхньою власністю. Пан, або, як казали в Росії, — «барин», нерідко мав одну, дві, а то й п'ять тисяч душ кріпаків. Продавали селян без землі, і законом суворо заборонялося переховувати кріпаків-утікачів.

У XVIII сторіччі, під час свого правління, Катерина Велика, ліберальна на словах і деспотична на ділі, остаточно закріпила й посилила владу землевласників. Вони мали право карати, висилати на каторгу непокірних селян. У творах Тургенєва чимало «мужиків», яких поміщик одружує проти їхньої волі. Якщо вони не скорялися, їм голили голови і віддавали в солдати на двадцять п'ять років. Селянин фактично був рабом. Поміщик міг його відшмагати, продати. Кріпак гнув спину на свого пана. «Ці бідолашні люди, — писав у 1839 році маркіз де Кюстін, французький ультрарояліст, який був до того здивований побаченням у Росії, що відчув себе майже лібералом, — не мають нічогосінько: ані своїх домівок, ані своїх жінок, і навіть їхні душі їм не належать».

Було б помилкою, як психологічною, так і історичною вважати, що тогочасні російські поміщики були «лютіші», ніж деінде. Люди взагалі мало дивуються тим привілеям, які їм дістаються у спадок. Ми добре знаємо російських панів 1800-х років з романів Толстого й Тургенєва. Вони ні більш, ні менш жорстокі, ніж лани французькі, що жили за кілька сторіч до цього. Їхнє лихо — в їхній анахронічності. Серед них зрідка траплялись і справжні страховища, але багато було й людей справедливих, занепокоєних, як Безухов у романі «Війна і мир». Та більшість просто не знали своїх селян, не мали ніякого бажання їх знати, передоручали свою владу управителям. Кріпацтво в Росії нагадувало рабство в Римі або у Сполучених Штатах до громадянської війни. В одних поміщиків панував патріархальний устрій життя, у інших — жорстоке свавілля.

На початку XIX сторіччя, за царювання Олександра I, правителя-містика, нічого не змінилося. Кілька років ще сподівалися, що Олександр буде реформатором. Але цей побожний імператор гадав, що саме йому провидіння «призначило стати зброєю, яка покарає злого Наполеона». Фанатично вірячи в цю свою місію, він розглядав будь-яку опозицію як блюзнірство, а після повстання Семенівського полку став особливо підозрілим та дратівливим. Він вважав себе жертвою своїх підданих, і їхнє визволення перестало його цікавити.

На час народження Тургенєва, у 1818 році, Росія була країною абсолютного й нещадного самодержавства.

Ніякої свободи думки в ній не існувало. Університети були очищені як від політичної, так і релігійної криволи.

«Релігійність Олександра призвела до виникнення в надрах російського суспільства лицемірного містицизму».

Заборонялося викладати новітні теорії астрономії та геології. Було наказано включати в лекції з мінералогії молитви. Професори філології мусили доводити літературні переваги Біблії над усіма світськими авторами. Професор політичної економії повинен був наголошувати «на чеснотах, які перетворюють добро матеріальне в добро духовне». На медичному факультеті не дозволялося анатомувати. Природно, не можна було опублікувати жодного твору без дозволу суворої цензури. Було заборонено критикувати «акторів його Величності». «Селянин з околиць Парижа або наш дрібний буржуа, — писав Кюстін, — вільніший, ніж вельможа в Росії».

Після смерті Олександра — його наступник Микола I, можливо, й думав запровадити режим, який повніше відповідав би часові, але в день свого вступу на престол мусив поводити боротьбу з трагічною і безнадійною змовою декабристів, коли солдати кричали: «Хай живе конституція!» — гадаючи, що це дружина великого князя Костянтина. Отож першими державними діями імператора (який від природи був наділений душею благородною) були — стрідянина в свій народ та вішання змовників. Цей цар був такий сильний, що вороги боролись проти нього скоріш, як проти бога, а не людини, і такий красивий, що Кюстін міг написати: «Дві речі й одна людина варті того, щоб заради них побачити Росію, Нева білої петербурзької ночі, московський Кремль у місячному сяйві й імператор Росії...» Але після виступу декабристів Микола I вирішив, що мусить усі свої сили віддати на захист царської корони. Він став романтиком абсолютизму, таким собі «Дон-Кіхотом самодержавства». Його девізом стали три слова: «Православ'я, самодержавство, народність». Він по-військовому правив церквою і доручив керівництво Святим Синодом гусарському генералові. Всупереч самому собі, він став душителем революції і все життя намагався «оточити китайським муром» Росію інтелектуальну. А втім, що знає імператор? Тургенєв десь розповідав, що за етикетом цар не читав книг, не переписаних спеціально для нього чітким канцелярським почерком. Кюстін описує подорож Катерини II на Кавказ¹, під час якої, щоб не показувати імператриці злидених сіл, по дорозі швидко ставили декорації. Люди, як і села, також маскувалися перед царем, не розкривали йому своїх справжніх думок.

Однак в цій країні, де душили всіляку свободу поглядів, був освічений клас, який плекав сміливі думки. За часів правління Катерини частина російської знаті пройнялася ідеями французьких філософів. Навіть у паперах самої імператриці знайшли проекти скасування кріпацтва. Багато молодих вельмож були виховані вчителями-французами на ідеях Вольтера, Дідро, Руссо. Французькі абати-розстриги та енциклопедисти навчали їх небезпечної мудрості французьких мислителів XVIII сторіччя. Офіцери, які, переслідуючи Наполеона, пройшли з союзними арміями Європу, побували в Парижі і поверталися з Франції переможцями, були обурені работоргівлею та фізичними покараннями в російських селах. Численні таємні товариства — «Північний Союз», «Південний Союз», «Слов'янський Союз» — сіяли нові ідеї. Посол Франції Ля Феронє мав цілковиті підстави сказати одного дня імператору Миколі, що вся верхівка російського суспільства складає партію опозиції.

Абсолютизм можливий у суспільстві, яке приймає його як принцип; але він хиткий, коли існує інша і в цілому щасливіша цивілізація. В Росії 1820-х років не було рівноваги. Виникало становище, політично небезпечне для нації,

¹ Помилка — треба «у Крим». (Тут і далі примітки перекладача).

але в той же час сприятливе для появи великих письменників, бо в країні нуртували сильні почуття, відбувалися раптові й дивовижні зміни.

Отже, декорації розставлено, тепер спробуємо помістити серед них нашого персонажа. В суспільстві, де поміщик мав необмежену владу над своїми підлеглими, і навпаки, був цілком безправний по відношенню до високих урядовців і царя, — Тургенєв народився посередині між тими і тими.

Він належав до дрібних дворян-поміщиків татарського походження. Кажуть, один з предків Тургенєва прибув з Азії на службу до Москви близько 1400 року. Серед його нащадків були генерали, провінційні губернатори. Згодом фортуна їхня згасла. У XVIII сторіччі Тургенєви володіли всього сотнею душ кріпаків та селом Тургенєво в Орловській губернії. Батько письменника Сергій Іванович, кірасирський офіцер, майже розорився.

Але главою сім'ї вважалася мати. Вона походила з родини Лутовинових, маловідомої, але багатой. Чимало епізодів з життя жорстокого материного сімейства Тургенєв потім використав для сюжетів своїх повістей. Це була раса Борджія, дика і нестримна. Історія їхнього роду знала чимало злочинів, випадків кровозмішання. Про бабусю Тургенєва розповідали, що навіть паралізована, неспроможна підвестися з ліжка, вона поранила костуром, а потім задушила подушкою дівчинку-покоївку, яка за нею ходила. Мати Тургенєва успадкувала її жорстокість. У неї самої була буйна юність, якісь підозрілі стосунки з одним із дядьків. Цей дядько помер, лишивши їй багату спадщину — маєток Спаське, двадцять сіл і понад п'ять тисяч душ кріпаків.

Варвара Петрівна Лутовинова, дівчина з хлопчачою вдачею, їздила верхи на конях, полювала і перемагала чоловіків у грі в більярд. Вона була досить освічена і не позбавлена літературного смаку. «Якого кольору вода в Рейні?» — питала вона пізніше сина. Він повинен був відповісти: «Кольору зеленого винограду». У неї були гарні очі, вольове підборіддя, але трохи завеликий, сизуватий ніс. Пристрасна і владна, дівчина жадала кохання, але нікому не подобалася. У сусідньому місті вона зустріла вродливого кірасирського офіцера, Сергія Івановича Тургенєва і вирішила вийти за нього заміж, хоч і була старша аж на шість років. Вона сама розпочала наступ. Він спочатку захищався, проте збіднілий офіцер не міг довго опиратися намаганням молодой енергійной дівчини, яка приносить у посаг п'ять тисяч душ. До того ж, маючи зовнішність велетня, він був напрочуд лагідной вдачі. Десь 1860 року його портрет висів у Спаському, і гості Івана Тургенєва казали, що його батько скидається на жінку, а ще точніше — «жінку демімонду», одягнену в білу гвардійську форму. «Спокійні й загадкові сині очі, чуттєві й іронічні уста».

Незважаючи на походження, батько не мав у своїх рисах нічого азіатського. «Ми інші, — казав один з героїв Тургенєва, — ми народжуємося з русязим волоссям, світлими очима». У повісті «Перше кохання» Тургенєв змалював своїх батьків. «Мій батько, чоловік ще молодий і дуже гарний, одружився з розрахунку: вона була старша від нього на десять років. Мати моя вела тривожне життя, повсякчас хвилюючись, ревнувала, сердилася, — але не в присутності батька: вона його дуже боялася, а він тримався суворо, холодно, відчужено».

Цей дивний союз мав великий вплив на формування характеру Тургенєва. Він успадкував від батька велетенський зріст, русяві вуса, слабохарактерність, і поруч із свавільною матір'ю був зовсім безвольний. Пані Тургенєва дивилася на Спаське, як на свою маленьку державу. Вона називала камердинера «міністром двору», прислужника з обов'язками кур'єра — «міністром пошти», запровадила в своєму маєтку власну поліцію. Так само як у середньовічних замках, у Спаському виробляли все, що було потрібно для життя панської родини. Пані

Тургенєва держала цілу армію челяді. В одному крилі будинку, що мав понад сорок кімнат, жили кріпаки, які шили одяг. У другому крилі мешкали музиканти — також підневільні. В ті часи поміщик часом купував у іншого цілий оркестр. Полковник Тургенєв серед своїх покоївок відбирав собі гарненьких коханок. Варвара Петрівна, почувавши себе одуреною і зневаженою дружиною, мстилася на кріпаках.

Тургенєв у дитинстві бачив, як за наказом матері, відправляли до Сибіру двох селян за те, що вони забули їй уклонитись. Він показував своїм гостям у Спаському вікно й розповідав: «Ось тут сиділа моя мати. Пригадую, було літо, відчинене вікно і я біля нього. Двоє селян напередодні своєї висилки підійшли, похнюпивши голови, щоб попрощатися зі своєю пані».

Мосєє та бонни, яких наймали навчати дітей французької та німецької мов, зазнавали тих самих принижень, що й челядь. Паненята могли гратися з селянськими дітьми, але в бійках ті не мали права давати їм здачі. Тургенєв розповідав, як була вражена мати, коли селянський хлопчик дав йому в бійці потиличника; хлопчика одразу ж відшмагали.

Сини Тургенєвих, Іван і Микола, як і більшість дворянських дітей того часу, почували себе у своєму маєтку всевладними, але безпорадними перед матір'ю. Їх били майже щодня. У 1873 році Флобер, обідаючи з Тургенєвим, розповів йому, як ще в Руанському ліцеї написав драму про Людовіка XI. Там люди з народу казали: «Монсенйоре, ми змушені приправляти свої овочі сіллю наших сліз». Ці слова викликали у Тургенєва спогади про дитинство. Він розповів, як за якусь дрібну дитячу провину його позбавили обіду, відшмагали, і він ходив по садку і «з якоюсь гіркою втіхою ковтав солоні краплі, що стікали по щоках в кутики вуст».

Та хоч яким казарменим було життя в маєтку, Тургенєв зберіг назавжди чарівний спогад про дитинство в Спаському. Він ніколи не міг забути загадкової краси російських пейзажів, туманів над косогородами, беріз, осик і верб, духмяних пахоців скошеного жита та гречки.

У Спаському він навчився любити пташок, дерева, листя, як люблять їх лише ті, хто виріс на селі. У Спаському він знайшов дивних учителів, які вчили його розуміти не тільки природу, але й поезію. У прекрасній повісті «Пунін і Бабурін» він змалював кріпака, що любив поезію і часто читав йому вірші.

Опубліковані нещодавно в Росії листи свідчать, що батько його, полковник Тургенєв, дуже піклувався освітою своїх синів.

Майже всі листи адресовані старшому синові Миколі, і вони розкривають нам людину зовсім не таку холодну і не таку байдужу, як зображена в повісті «Перша любов». Сергій Миколайович завжди просив дітей, щоб вони йому розповідали про своє життя. «Ти ж знаєш, як мене цікавить твоє навчання... Не пиши мені коротко: «Мої вчителі дуже задоволені мною. Я намагаюсь пам'ятати твої накази», — а пиши про кожен предмет окремо, наприклад, з французької мови чи з німецької ти вчиш се, з російської те, такі-то й такі параграфи. Так само і з географії, історії, математики і з усіх дисциплін, які ти вивчаєш. Не забувай про музику».

Відзначу ще один дуже важливий факт, який стосується формування письменника. Сергій Миколайович, у протигагу більшості людей того часу, вимагав, щоб сини писали йому російською мовою. «Ви все мені пишете по-французькому або по-німецькому, а чому ж зневажаєте свою рідну мову? Час уже вам навчитися висловлюватись не лише в розмові, а й у листах по-російському. Тому я порадив би вам писати мені таким чином: у понеділок — по-французькому, у вівторок — по-німецькому, у середу — по-російському і так далі по черзі».

Близько 1827 року сім'я Тургенєвих переїхала до Москви, де навчався Іван. Москва була тоді дуже мальовничим містом. Зима. На вулицях, покритих білим снігом, не чути нічого, крім приглушеного тупоту коней та рипіння саней. Згодом усе життя Тургенєву ввижалися розфарбовані церкви з позолоченими банями, що сяяли в мовчазній височині. В чотирнадцять років Іван був хлопцем лагідної і мрійної вдачі, закоханий у поезію, в літературу. Високий на зріст, трохи сутулий. Він вступив до університету. Йому дали підписати папірець, що він не належить ні до якого таємного товариства. Іван підписав.

А втім, з протесту проти своєї родини він вважав себе республіканцем і повісив у своїй кімнаті портрет Фук'є-Тенвіля. Всі його товариші вважали себе революціонерами. В Московському університеті студенти порівнювали кріпосників із зажерливими тиграми або зміями. Після лекцій у кімнатах студентів цілий день точилися навколо самовара розмови, спалахували дискусії.

«От уявіть собі: зібралися п'ятеро чи шестеро юнаків, тьмяно блимає одна свічка, чай подано несмачний і сухарі до нього черстві, а подивились би ви на наші обличчя, послушали б наші розмови! В очах у кожного захват, і щоки палають, і серце б'ється, і говоримо ми про бога, про правду, про майбутнє людства, про поезію — говоримо інколи абищо, захоплюємося дурницями, та що з того!

От уже й ранок сіріє, і ми розходимося зворушені, веселі, чесні, тверезі...

Ех, славно була пора. І не хочу я думати, щоб вона загинула дарма — та вона й не загинула, — не загинула навіть для тих, кого життя потім опошпило...»

З Москви Тургенєв перевівся до Петербурзького університету, який здавався йому соліднішим. Тут навчали за німецькою методою. Тургенєв, як усі його товариші, пережив захоплення метафізикою. Панувала мода на Гете, а особливо на Гегеля. Філософський жаргон окутував священною темрявою найпростіші речі. Студенти часто вирушали в Сокольники, щоб «віддатися там пантеїстичному почуттю єднання з космосом».

У сімнадцять років Тургенєв почав писати автобіографію: «Мені сімнадцять років. Я хочу записувати все, що трапиться зі мною протягом життя. Для чого я це робитиму? З двох причин: по-перше, я прочитав «Сповідь» Жан-Жака Руссо і це наштовхнуло мене на думку написати свою; по-друге, розповівши тепер про своє життя, я потім не торкнусь цього зошита до п'ятдесяти років, і, звичайно, мені буде дуже цікаво тоді дізнатись, про що я думав і про що мріяв сьогодні. Отже, зробивши вступ, я починаю». Далі справа не пішла.

Неспокій метафізичний і неспокій чуттєвий у душі юнака майже завжди народжуються водночас. У домі Тургенєвих було чимало гарненьких дівчат; всі вони були підєладні молодому паничеві. З ними він набув першого досвіду. Згодом, значно пізніше, на обідах Манї він розповідав Флоберові, Доде, Гонкурові: «Я був зовсім юний і ще невинний, але з бажаннями, які народжуються у п'ятнадцять років. У матері була гарна покоївка. Обличчя в неї було тупе, але знаєте, є такі обличчя, яким навіть тупість надає певної величі. День видався теплий, дощовий, один із тих звабливих днів, які так уміє змалювати Доде. Сутеніло, і я гуляв у саду. Раптом побачив цю дівчину, вона йшла мені назустріч. Я її пан, а вона моя кріпачка. Дівчина торкнулася мого волосся, промовила: «Ходімо!» Все, що відбулося потім, викликало почуття, яких зазнають у таких випадках усі. Але я часто згадую про той ніжний доторк до мого волосся, про одне вимовлене слово і в такі моменти почуваю себе щасливим».

В ньому тоді дивовижно поєднувалися чуттєвість і сентиментальність. «Я пригадую, що в той час образ жінки ніколи не набував у моїх думках якогось певного обриса, але в усьому, про що я думав, я напівсвідомо відчував щось поетичне, незнане, невимовно ніжне й жіночне». Флоберові він розповідав про

очі жінки, яку вперше кохав, як про щось нематеріальне, неземне. «Усе моє життя, — казав він йому, — просякнуте жіночністю. Ані книжка, ані що інше в світі не може замінити мені жінки... Як би це висловити? Я гадаю, що тільки кохання викликає справжній розквіт усього твого ества... У молодості в мене була коханка, дочка мірошника з околиць Санкт-Петербурга. Я стрічався з нею, коли ходив на полювання. Вона була чарівна: з ніжною білою шкірою, з бісиками в очах — це характерно для багатьох наших жінок. Вона ніколи не хотіла нічого від мене приймати. Але якось сказала: «Зробіть мені подарунок». Чого ж ти хочеш? «Привезіть мені з Петербурга пахучого мила». Я привіз їй мило. Вона схопила його, зникла кудись на хвилину, потім повернулася, і вся червона від збентеження, прошепотіла, простягаючи руки, що так приємно пахли: «Поцілуйте мені руки, як ви цілуєте дамам у Санкт-Петербурзі». Я впав перед нею навколішки, і знаєте, не було в моєму житті щасливішої мигі».

Ми починаємо знайомитись із вісімнадцятирічним Тургенєвим, цим велетнем з маленькими пальцями, — ознакою слабкості. (Він казав, розглядаючи свої пальці: «Як можна жадати з такими руками?») Він мав той наївно дитячий вираз, по якому легко впізнати дітей степових поміщиків, що народилися й вирости на природі. «...Хода трохи невпевнена, усмішка немов виклична, а загалом — добра вдача, здоров'я, добрість, ще і ще добрість...»

Його батько помер, але він мав матір, діяльну, енергійну і владну. Варвара Петрівна, як і багато росіян, зневажала університети своєї країни і вирішила послати сина закінчувати освіту в Німеччині.

У Берліні була ціла колонія молодих росіян. Їхнім інтелектуальним проводирем був Станкевич. Тургенєв познайомився там з Олександром Герценом¹ і Михайлом Бакуніним. Обидва вони відіграли велику роль у житті Тургенєва. Герцен був незаконним сином російського поміщика Яковлєва і гарненької німкені з Вюртемберга. У двадцять чотири роки його вислали з Росії за передові погляди. Бакунін, людина незвичайна і складна, багато в чому скидався на Тургенєва. Як і Тургенєв, він був син поміщика. У маєтку Прямоухіно йому належало тисяча двісті душ. Як і Тургенєв, він був велетнем. Але його обличчя з калмицькими рисами, облямоване буйною гривовою темно-русявого волосся, відкинутого назад, було суворіше, ніж у його друга. Юність Бакуніна минула бурхливо. Він бунтував проти батька, проти царя. Своєю екзальтованістю він заразив і сестер, що створили собі культ брата і чекали на нього, читаючи Жана Поля і Новаліса та пишучи йому полум'яні листи. Тургенєв гаряче зацікавився Бакуніним. То він захоплювався палко красномовністю нового друга, то підозрював, що в того, як і в нього самого, слабка душа в могутньому тілі. Проте Бакунін і Герцен тоді ще трималися поміркованих поглядів. Уся молодь вважала своїм учителем у філософії Гегеля. Гегель навчав, що все існуюче — розумне, і тому його послідовники приймали суспільство таким, яким сформувала його історія. Нові друзі Тургенєва стверджували, що вся природа прямує до божественного завершення і що історія — це розвиток світового розуму. Коли хтось із студентів, настроєних більш радикально, казав, що одного жебрака досить для зруйнування гармонії природи, філософи-гегельянци відповідали: «Навіть якщо ми й не розуміємо дечого, то однаково переконані, що Дух і Розум панують у Всесвіті».

Люди майже завжди шукають у теоріях буття раціонального виправдання своїх почуттів і дій. Російська молодь 1840-х років, що мала деспотичного монарха, перед яким, попри все, схилялася, вірила, що у «Філософії права» Гегеля знайде виправдання для своєї покори. Держава, навчали їх, це живий орга-

¹ Помилка Моруа. Герцена тоді не було в Німеччині. З ним Тургенєв познайомився в Росії.

нізм. Він такий, яким його робить історія. Окрема людина або й група людей не можуть його змінити за своїми вподобаннями. «Отсж немає сенсу сперечатися про необхідність абсолютної покори цареві. Це ясно само собою».

Таким був правий ухил гегельянства, але вже Герцен передбачав, що з Гегеля можна видобути також докази законності будь-якої боротьби проти автократії. Оскільки все існуюче розумне, то й революціонер є реальністю і невід'ємною часткою історії. «Якщо існуючий соціальний устрій обгрунтовано розумом, то й усяка боротьба проти нього з моменту її виникнення також обгрунтована».

Так народився лівий ухил філософії гегельянства і ще раз підтвердилося, що, коли люди покидають твердий ґрунт реальності, то розмовляють вони марно і що мова — їхнє знаряддя — не повинна ставати їхньою релігією. «Легка голубка, — казав Кант, — може вірити, що їй легше літатиметься в порожнечі».

Проте Тургенєв, беручи участь у цих інтелектуальних дискусіях, мабуть, ніколи не відривався від землі. Екзальтовані ідеї про божественну сутність кохання він поєднував із звичайнісінькою гульнею. Як не дивно, до цього навертала його власна мати, вимагаючи, щоб він зв'язав їй своє найінтимніше життя. «Ти моя зірка, — писала вона йому. — Я живу тільки для тебе». У своєму щоденнику вона занотовує: «Жан — моє сонце, і я нічого не бачу, крім нього. Коли воно заходить, я сплпну». Часом вона писала йому: «Моя люба доню, моя Жаннетто, ти моя фаворитка!» Між чоловікоподібною матір'ю і женоподібним сином ролі цілком переплутались. Вона була дуже задоволена, коли в нього з'явилася сорокарічна коханка. «Я завжди хотіла, щоб тебе покохала жінка досвідчена, середнього віку. Такі жінки виховують молодь. Вигода взаємна: жінці це лестить, а чоловік має користь із її досвіду». Вона була чоловікоподібною навіть у своєму цинізмі. А в цей час син без кінця говорив про Гегеля, на стільцях лежали купи тютюну, що нагадували копиці сіна в Спаському, і російські студенти в Берліні смакували чудовий чай, яким Варвара Петрівна постачала улюбленого сина.

Двадцятидворічним Тургенєв повернувся з Німеччини. Він був щасливий знову побачити ставки, лебедів, старих слуг, відчуті пахощі льону, гречки, ніжного листя беріз. Пристрасний мисливець; він одразу взявся за рушницю. Що може бути кращого, як іти навесні перед світанком російським полем? «Ви спускаєтеся з ганку... На небі, в сірій темряві, ще мерехтять кілька зірок... Чуєш неясні, стримані шепоти ночі, ніжно шелестять вкриті сутінками дерева. Коні здригаються, хропуть, граціозно б'ють копитами землю. Через шлях перелітають двоє білих гусей, що тільки прокинулись. Ви вмощуєтесь у бричці. Коні рушають, бричка з гуркотом котиться... Над ставом біліє легкий туман. Вас пробирає свіжістю, ви піднімаєте комір пальта і поринаєте в солодку дрімоту... А тим часом уже розвидняється, в небі пролягають золоті доріжки, туман пливе над вибалками... Усе свіже, радісне, миле!.. Як вільно дихають груди, як легко рухатись, яким бадьорим ви почуваетесь під свіжим подихом весни!..»

Живучи знов у Спаському, Тургенєв мав коханку — материну швачку. Вона народила дочку, яку охрестили Пелагією. Коли Іван, трохи зніяковілий, висловив у листі Варварі Петрівні деякі побоювання щодо своїх взаємин зі швачкою, мати йому написала: «Який ти чудний! Я не бачу нічого поганого ані з твого, ані з її боку. Це звичайнісіньке фізичне почуття». Мораль російської аристократки 1840-х років — це копія французької моралі XVIII сторіччя, але з патріархальними рисами, яких не знала мадам Мертойль.

У той же час Тургенєв продовжував метафізичний роман з однією з сестер Бакуніна, Тетяною. Це була двадцятисемирічна дівчина, одержима філософією. Між нею і братом братерська любов спершу набула характеру містичного і три-

вожного. Коли вони розлучилися, це минуло. Бакунін у Берліні передав Тургенєву листа для своїх рідних, і в Прямоухіні його зустріли як брата. Він вразив трьох палких дівчат своїм даром розповідати всякі історії. Тетяна вирішила, що зустріла майбутнього генія. Але взаємини Тургенєва з жінками завжди відзначалися двоїстістю. Він пристрасно освідчувався першій. Жінка йому вірила і відповідала на його почуття. Та невдовзі Іван ловив себе на тому, що не створений для палкого кохання, і його навіть охоплював жах. Тоді він боязко відступав, і розчарована жінка починала його зневажати.

Так сталось і з Тетяною Бакуніною...

Він почав із розмов про кохання. Але побачивши її переможеною, одразу захотів перевести взаємини з плану любовного в інтелектуальний: «Я ніколи не любив жодної жінки більше, ніж Вас, — писав він, — але й Вас я не люблю по-справжньому... Для Вас однієї я хотів би бути поетом, для Вас, з ким моя душа якось чудесно і загадково зв'язана... Як би мені хотілося сонячного весняного ранку піти з Вами нескінченною липовою алеєю — тримати Вашу руку і відчувати, як наші душі зливаються, і все дрібне кудись відступає, зникає навік».

Але те, що було дрібним, не зникало. Дівчина це відчувала. Вона покохала його всім серцем, усією душею. «Нема більшої радості для жінок, як така любов, коли серце тремтить у грудях, а вся душа, як бездонне море», писала вона. Коли Тетяна пізнала Тургенєва ближче, він здався їй юнаком легковажним і трохи розбалуваним. «Просто дивно, — говорила вона з гіркотою, — що деякі люди вважають, ніби їм усе дозволено. Найсвятіші речі для них іграшки, і вони не вагаючись можуть викинути за борт життя іншої людини. Чом би їм не бути чесними і серйозними, нащо їм дурити самих себе? Хіба не знають вони, що таке правда й любов?»

У всіх своїх творах Тургенєв наче прагнув до того, щоб показати контраст між нервовим і безхарактерним молодим чоловіком і палкою, волелюбною дівчиною, між чоловіком, який надто копірсається в собі, і жінкою, яка сміливо поринає в життя. Тургенєв не випадково підкреслює такі риси чоловічого характеру, це пов'язано з його вихованням. Про це писав і Мередіт. Люди, які самі не спроможні палко кохати, захоплюються чужими пристрастями і знаходять їх частіше в жінок, ніж у чоловіків.

Можливо, Тургенєв був надто чесний і надто розсудливий, щоб віддаватися цілком. Часом людина ніби навмисне себе засліплює, свідомо піддається найшаленішим почуттям. Розсудливість не подобається істотам палким і дратує їх, але в той же час спокійна людина часто не терпить спалахів пристрасті, вона здатна вловлювати в них найменшу фальш. У Тургенєва в оповіданні про перерілу дівчину, яка кохала студента, є такі рядки: «Та молодість взяла своє. Одного чудового ранку він прокинувся так розлютований на свою «сестру і найкращого друга», що мало не побив лакея, і довгий час потім ладен був кидатися на кожного, хто натякав йому на кохання «піднесене й некорисливе».

Шеллі теж була властива така роздратованість у часи, коли він знався з міс Хітченер. Закохані жінки, маючи справу з чоловіком інтелектуального складу, уміють підсвідомо й спритно вдавати повне взаєморозуміння. Чоловік не любить цієї гри, інколи він її розкриває, одразу ж настає розрив. У таких непорозуміннях винні, звичайно, не окремі особи, а дух усього людства.

Що мав робити Іван Сергійович Тургенєв? Він думав стати професором філософії, але від цього швидко відмовився, як і від усіх інших кар'єр. Мати була задоволена, що він ніде не збирається служити.

«Ти не будеш ніде служити? Боже тебе благослови! Не роби нічого. Живи спокійно, як собі хочеш... Адже ти любиш писати, гуляти, полювати, мандрува-

ти. Що ж тобі заважає? Живи взимку в Петербурзі, ходи в театр, розважайся. Навесні повертайся в село, влітку ми подорожуватимемо. Восени ти ходитимеш на полювання. Живи сам і давай жити нам коло тебе».

Але жити поруч з нею було не легко. Старіючи, мати робилася ще ексцентричнішою та свавільнішою. Якщо на великдень вона прокидалась у поганому гуморі, то забороняла в двадцяти своїх селах дзвонити в церковні дзвони і не дозволяла своїм кріпакам святкувати велике свято. Вона наказала відвести в парку струмок, бо плюскіт води тривожив її сон. Їй смакувала якась особлива каша, яку могли зготувати лише в одному містечку за чимало верст. Цю кашу їй привозив верхівець, галопом, щоб не захолола. Демократ Іван часом сперечався з матір'ю з приводу кріпаків, проте мати завжди перемагала, а син особливо не наполягав.

Іван пробував утекти від цього «матріархату», жив у Петербурзі, де грав роль то Дон-Жуана, то Манфреда, бо, як романтик, він захоплювався Байроном. Та його романтизм не сприймали надто всерйоз. Цей соромливий Дон Жуан викликав посмішку. «Він поєднував у собі, — писав Анненков, — рішучість і обережність, сміливість і розрахунок». Він писав поеми, комедії, драми. Сперечався без кінця з критиком Белінським «про Захід, про Росію». Продовжуючи студентські розмови, вони говорили, говорили, говорили... «Як? — вигукував Белінський після шести годин палких дискусій, — ми ще не вирішили, чи бог існує, а ви хочете обідати?»

На той час літературний світ Петербурга поділявся на два табори. В одному були слов'янофіли, які сподівалися знайти в чистоті і простоті російської душі джерело натхнення для свого мистецтва і філософії. «Для слов'янофілів усе російське було прекрасне і святе: православна релігія, російське життя, російське мистецтво... За волею провидіння Росія стане маяком, що світитиме людству, яке йде навпомацки».

Західники, навпаки, вважали, що Росія мусить учитися в Заході. Тургенєв, берлінський студент, який захоплювався одами Шіллера, шанувальник Жорж Санд, почувався вільніше серед західників. Пізніше, в своєму романі «Дим», він досить гостро висміяв слов'янофілів.

«Відвідав я цієї весни Кришталевий палац біля Лондона, — каже герой Потугін. — У палаці зібрано, як вам відомо, щось на зразок виставки всього, чого досягла людська винахідливість, — енциклопедії людства, так би мовити. Ну от, ходив я, ходив повз усі ці машини й знаряддя, повз великих людей і міркував: ану ж якби водночас із зникненням якогось народу з лица землі негайно зникало б із Кришталєвого палацу все те, що цей народ винайшов? У такому разі наша матінка Русь православна могла б провалитися в пекло, не порушивши тут жодного цвяшка, жодної шпилечки. Усе спокійнісінько лишалося б на своєму місці, бо навіть самовар, личаки, дуга й батіг — оці всі наші славетні речі вигадані не нами».

В очах слов'янофілів цивілізація Європи вже занепадала. Росію вони вважали єдиною молодою країною, від якої можна сподіватися порятунку. Для західників Росія була такою ж старою, як і всі країни, до того ж дуже відсталою.

Між обома групами точилася запекла боротьба.

Хоч Тургенєв і співчував західникам, він не наважувався приєднатись до них відверто: у політиці, як і в любові, його почуття не були достатньо глибокі. Він належав до тих безсторонніх спостерігачів, які не можуть не помічати часткової правди в поглядах супротивників. Тургенєв не визнавав тиранії гуртків і партій. «Гурток, — говорив він, — замінює бесіду розумуванням, привчає до пустої балаканини... він позбавляє душі свіжості і незайманої твердості. Гурток це одноманітність і нудьга під ім'ям братерства і дружби. Це суміш непорозуміння

та претензій під виглядом одвертості і співчуття». Однак, нещадно викриваючи вади гуртків, він одвідував найпередовіші з них досить охоче.

На весь зимовий сезон 1843—1844 рр. знову відкрили італійську оперу, яку до цього на досить довгий час випроводили з Петербурга. Серед співачок приїхала Поліна Віардо, дівчиною — Поліна Гарсія. Вона народилася в музичній родині. Її батько Мануель Гарсія був славетний іспанський тенор. Коли Поліна виступила вперше, її сестра Марія Фелісія Малібран уже три роки як померла. Мюссе, закоханому колись у Марію Фелісію, здалося, що він чує її голос у голосі молодшої сестри. Він навіть спробував упадати й за Поліною, але «невдячна» відхилила його залицяння і вийшла заміж за Луї Віардо, директора італійської опери в Парижі. Цей шлюб влаштувала Жорж Санд, вона дуже любила Поліну, яка стала прототипом її Консуело. Поліна Віардо не була красунею. Сутула, з банькатими очима, різкими рисами обличчя, вона здавалася зовсім негарною, але в цій негарності було щось принадливе. Генріх Гейне порівнював її з потворним екзотичним пейзажем. У день заручин один бельгійський художник сказав її майбутньому чоловікові: «Вона страшенно негарна, але коли б я її ще раз побачив, я б у неї закохався».

Вона мала в Петербурзі неймовірний успіх. Ні про що більше не говорили, тільки про італійську оперу. Студенти перебігали по тонкій кризі через Неву, аби лиш дістати квитка й почути «незрівнянну Віардо».

Першого листопада 1843 року її познайомили з Тургенєвим. Цей день назавжди став для нього священним. Його він відзначав щороку протягом усього життя. Спочатку вона не зуміла розгледіти в ньому людину дуже цікаву. Мабуть, їй сказали про нього, що він вправний мисливець і кепський поет, але вперте упадання для жінок — велика чеснота, а Тургенєв був таким відданим, що врешті йому дозволили щовечора заходити до артистичної вбиральні співачки. На паркеті лежала величезна шкура білого ведмеда. Поліна в білому пеньюарі сиділа на тій шкурі. Право сидіти коло неї на одній із лап звіра вважалося за велике щастя. Чотири лапи ведмеда призначались чотирьом чоловікам: генералу, графові, синові директора Імператорського театру й невимовно щасливому Тургенєву. Йому належала лапа № 3. Кожен із володарів лапи мусив протягом антракту розповісти пані Віардо якусь історію. Можна уявити, як легко перемагав у цій грі Тургенєв, як він підносився над своїми суперниками! Почуття Тургенєва до Віардо стали незабаром відомі чи не всьому Петербургу. Він говорив про це скрізь, аплодисменти цього велетня під час вистав дратували публіку своєю несамовитістю. Наступного літа він уперше поїхав до Франції, щоб відвідати пані Віардо в замку Куртавнель. Там він подружився з її чоловіком Луї Віардо і їхніми дітьми. Не відомо, чи був він коханцем пані Віардо.

Луї Віардо, звичайно, не був чоловіком, котрий заплющує очі на невірність дружини. А втім, він міг просто нічого не знати. Та хоч би що там було, кохання чи дружба — це почуття відтоді не полишало Тургенєва. Наступного року Поліна виступала в Берліні, Тургенєв супроводжував її, потім поїхав за нею в Дрезден і повернувся знову в замок Куртавнель. Замок був у Брі, за шістьдесят кілометрів од Парижа. Там жила жінка, яку він любив, лунала чудова музика і можна було полювати. Тургенєв прожив у замкові Куртавнель ціле літо. Ситуація, можливо, й дивна з погляду француза, але не з погляду росіянина, який приїхав з країни, де гостинність не має меж, і за давніми традиціями чужоземців приймають як рідних до сімейного вогнища.

Коли настала зима (для Віардо гастрольний сезон), Тургенєв найняв кімнату

в Парижі коло Пале-Рояля і щодня бачився з матір'ю Поліни, мадам Гарсія, яку називав «маман».

Нічого в світі не існувало для нього, крім Поліни, сім'ї Поліни, кар'єри Поліни. Щодня він писав їй довгі листи. Тургенєв радив їй, що читати, хвалив «її розум, такий щирий, такий простий і серйозний у своїй витонченості й чарівності...» Він описує їй свої прогулянки до Тюільрі: «Я бачив, як там гралися діти... Їхня дитяча поважність, їхні щічки, зарожевлені першими зимовими холодами, спокійні й добрі обличчя нянь, гарне червоне сонце, що виглядає з-за високих каштанів, статуї, дрімотні води, величний темно-сірий Тюільрі, — все це страшенно мені подобається, заспокоює мене й освіжає після ранкової праці... Пам'ятаєте той день, коли ми дивились на небо крізь золоте листя осик?.. Я живу тут життям, яке мені надзвичайно подобається: зранку працюю, о другій годині йду до Маман, сиджу там із півгодини, потім читаю газети, гуляю, по обіді йду до театру або повертаюся до Маман... потім лягаю спати. От і все...» Тургенєв завжди давав дуже розумні поради щодо її мистецтва. Якщо вона хотувалася співати Іфігенію, він радив їй почитати Гете і запевняв, що, хоч вона й південка, але прекрасно зуміє перевтілитися в цю цнотливу і спокійну дівчину з її античною простотою. «Іфігенія сама не була з Півночі. Риба не має ніякої заслуги в тому, що вона спокійна».

Коли Поліна гастролювала далеко, найбільшою втіхою для Тургенєва було читати про успіхи своєї подруги. Якось, коли він був сам у Куртавнелі, а обоє Віардо подорожували по Англії, він признався тітці Поліни, що не має жодного су, і та дала йому тридцять франків. На них він поїхав до Парижа, щоб прочитати в англійських газетах про концерт Поліни в Лондоні. Нарешті, в замку почали вважати його дальше перебування незручним, але Тургенєв цього не розумів. «Невже Віардо незадоволений моїм перебуванням тут?.. — писав він Поліні. — Я тепер живу, як жалюгідний пес, котрий відчуває, що з нього глузують, і боязко дивиться з-під приплющених повік, мружачись від яскравого сонця».

Протягом цього тривалого перебування у Франції (1847—1850 рр.) Тургенєв багато працював. Перед своїм від'їздом з Росії він надрукував у одному журналі маленьке оповідання «Хорь і Калинич». Це була проста бесіда двох селян, але вона приголомшила всіх своєю правдивістю. У цих селян, на яких навіть освічені люди в Росії дивились, як на тварин, Тургенєв помітив складні почуття і надзвичайно гострий розум. Його просили написати ще щось, і в 1847 році він дав у журнал «Современник» вісім нових оповідань. Вони також мали великий успіх. Автор розповідав про те, що бачив, полюючи в околицях Спаського. Здавалося б, наче все просто: звичайні російські типи — поміщики, економі, селяни; розмовляють єгері й діти, змальовано ліси, поле, картини ночі. Але кращі критики одразу розпізнали велику майстерність автора. Кожна деталь була точна і підібрана надзвичайно вдало. Сюжет ледь окреслено. Мисливець заблукав і, нарешті, натрапляє в тумані на селянських дітей, які стережуть вночі коней на лузі. Цілу ніч маленькі пастухи переповідають почуте від селян, а вранці розходяться. От і все. Але новела «Бежин луг» — справжній шедевр. Ще ніколи не були так описані краса й тиша ночі. Мисливець сидить у лісі, він заховався за гіллям і чує, як сперечаються двоє селян — чоловік і дівчина. Чоловік іде собі, а дівчина лишається і плаче. Характери ледь проглядаються, але вони живі, і смуток їхній злитий з природою. Це — «Побачення». Поламана вісь брочки примушує автора зупинитися коло старого селянина, трохи чаклуна, трохи поета. Це — «Касіян з Красивої Мечі». Селянин скаржить на своє гірке життя, а старий лакей хвалиться розкошами свого пана. Це — «Ма-

линова вода». З витонченою майстерністю Тургенєв показував тяжке життя людей на тлі розкішної природи, він утворював навколо своєї розповіді ніби зону глибокої тиші, де найдрібніші деталі відлунюють гостро й різуче. Малюнки красивдів просто чарівні. Ніколи ніхто не писав так про дерева, про листя. «Листя ледь шелестіло в мене над головою, і лише по цьому шелесту можна було пізнати, яка стоїть пора року. То було не веселе і сміхотливе тріпотіння весни, не м'який і ніжний шепіт літа, не боязке і холодне шарудіння пізньої осені, а ледь чутне дрімотне мурмотіння». Так може писати лише людина душевно близька з природою, а не письменник, який відвідує її, тільки щоб вивідати її таємниці.

Та найдужче схвилювала російських читачів сатира, хоча й прихована, але могутня і спрямована проти кріпацтва.

Тургенєв був надто великий художник, щоб прямо проголошувати якісь ідеї. Та й не міг би він цього зробити через цензуру. Але ж вивести на сцену селян, доброзичливо говорити про їхнє буття, про яке ніхто не знав, — це вже вважалося критикою. Він змальовував їх делікатними, розумними, показав убогість їхнього життя, лють управителів, байдужість поміщиків. В одному оповіданні п'яний поміщик примушує кріпаків співати й танцювати цілісіньку ніч. Коли вони стомлюються, він обхоплює голову руками і стогне: «Ох, сирота я нещасний! Покидають мене голубчики...» А конюхи одразу підбадьорюють дівчат батогами. Француз, німець або росіянин, знайомий із західними ідеями, не міг, читаючи ці оповідання, не подумати, що таке варварство не може довго тривати.

Цікаво відзначити, що, живучи у Франції, Тургенєв не шукав там матеріалу для своїх творів, він черпав його лише в своїх спогадах про Росію. Те бродіння ідей, яке призвело в Західній Європі до революції 1848-го року і яке мало б навіяти йому спогади про друзів по Берліну — Герцена та Бакуніна, майже не цікавило Тургенєва. В день повстання він звернув увагу лише на продавців лимонної настойки та сигар, що безтурботно ходили в натовпі. Художник, романист, він міг бути лише спостерігачем. Поразка революції, яка тяжко вразила багатьох його російських друзів, залишила його байдужим. Він ні в що не вірив. «Хто сказав, ніби людині призначено бути вільною? Історія доводить протилежне. Коли Гете написав свої славетні слова: «Людина народилась не для того, щоб бути вільною», він зробив це не тому, що був придворним. Просто він висловив істину, що її, як спостережливий художник, не міг не помітити».

У 1850 році, не без страху перед своєю матір'ю, Тургенєв вирішив повернутися до Росії. Він довгий час зволікав з від'їздом.

«Росія почекає. Ця величезна й похмура істота, непорушна й загадкова, як Едіпів сфінкс, ще встигне мене проковтнути. Мені весь час ввижається застиглий погляд її наче витесаних з каменю очей. Не турбуйся, сфінксе, я повернуся до тебе, і ти собі на втіху проглинеш мене, якщо я не відгадаю твоєї загадки. Не турбуйся! Я повернуся в твої степи!»

Нарешті він вирішив їхати і написав Віардо: «Я не можу поїхати з Франції, мій любий і добрий друже, не сказавши Вам, як я вас люблю і поважаю, і як шкодую про неминучість цієї розлуки...»

Спершу Варвара Петрівна нетерпляче чекала повернення «своєї Жаннетти». Та він так довго не приїжджав, зв'язавши своє життя з тією співачкою, напівфранцуженкою, напівіспанкою, що грізна господиня Спаського розгнівалася. Бо ж виходило, що обидва її сини один за одним втекли з цього дому, де вона сподівалася правити і ними, і їхніми дружинами та дітьми.

На шляху до маєтку вона звеліла прибити дошку із словами: «ВОНИ ПОВЕРНУТЬСЯ». Та вони не повертались.

Нарешті Іван приїхав з Парижа. Спочатку мати зустріла його з радістю, та згодом між нею та синами спалахнули суперечки. Варвара Петрівна в дочерила одну дівчинку — вони прогнали її¹. Мати відмовила синам у грошах, виявивши скоріш деспотизм, аніж жадібність. Вони її покинули. Микола перебрався жити до маєтку свого батька в Тургенєво, а Іван поїхав із ним.

Коли Тургенєв повернувся з Парижа, він побачив у Спаському маленьку Пелагію, свою доньку. Він написав мадам Віардо, що ця дитина нещасна. «Я нічого не хочу приховувати від Вас. Це було дев'ять років тому. Я сумував у селі і накинув оком на гарненьку швачку, найняту моєю матір'ю; шепнув їй два слівця — вона прийшла до мене. Дав їй грошей, а потім поїхав — от і все». Він розповідав далі, що допомагає швачці, але хотів би, щоб дитина жила не таким життям. Віардо запропонувала взяти дівчинку до себе і виховувати разом зі своїми дітьми. Пелагію відправили в Париж².

У той час, коли Тургенєв клопотався справами своєї дочки, його мати померла в їхньому старому будинку в Москві. Вона й на смертному одрі зоставалася свавільною феодалкою. Перед смертю не хотіла нічого їсти, крім винограду й морозива. Єдиним її заняттям було — робити якісь помітки в зошиті, що лежав біля ліжка. «Її останні дні були дуже тяжкі, — писав Тургенєв Поліні Віардо. — Боронь нас боже від такої смерті! Вона весь час намагалася якось оглушити себе. Напередодні смерті, коли вже почалася агонія, в сусідній кімнаті за її розпорядженням оркестр грав полонези... Мати моя в свої останні хвилини думала лиш — соромно навіть згадати — як би нас розорити: мене і брата».

Брати поділили землю. Спаське дісталось Іванові. Новий господар ставився до своїх селян добре, а втім не зважився їх звільнити. Він соромився володіти ними, і в той же час не був спроможний на активні дії, і будь-яке важливе рішення його лякало. Проте на його землі селяни не почували себе нещасними. Вони обкрадали свого пана, якого прозвали «сліпим хазяїном», бо він носив пенсне. Тургенєв сам розповідав, як одного разу його карета зупинилась серед глибокого снігу. Здивований тривалою затримкою, він визирнув в віконце й побачив, що кучер і лакей, двоє його кріпаків, грають у карти. Тургенєв не посмів їм нічого сказати, ніяково одвернувся і чекав, поки вони закінчать.

Такий вигляд мала м'яка форма кріпацтва.

Він не переставав думати про Поліну та Куртавнель. «Немає такого дня, — писав він Віардо, — щоб згадка про мою палку любов до Вас полишала мене, немає ночі, щоб я не мріяв про Вас. О, боже, я б жадав на все життя постелитися килимом під Ваші кохані ноги, які я цілую тисячі разів. Ви знаєте, що я належу Вам цілком і назавжди». В іншому листі він просить дозволу присвятити їй «Записки мисливця» — вони мали невдовзі вийти окремою книжкою.

Тургенєв живе тепер у Москві. Його оповідання мали там величезний успіх, він став модною постаттю, і його весь час запрошували в різні салони. Він писав комедії, веселі і розважальні, що часом нагадували «Ревізора» Гоголя або вистави французького балаганного театру XVIII сторіччя. Це не було щось значне, але мало неабиякий успіх. У дні прем'єр Тургенєв повторював на щастя ім'я Поліни. А зранене серце було ніби окрасою молодому авторові в часи тріумфу. «Записки мисливця», вже опубліковані, всі вважали книжкою дуже сміливою, вона високо підняла Тургенєва в очах молоді. «Третій відділ» (так звалася

¹ Невірно. Дівчина В. Житова — офіційно вихованка Варвари Петрівни, а насправді її дочка від лікаря А. Берса. Вона лишила дуже теплі спогади про Івана Сергійовича.

² Тургенєв завжди регулярно платив Віардо за утримання його доньки. Навіть пізніше, коли Тургенєв жив з подружжям Віардо, він акуратно сплачував свою частину витрат по дому. (Прим. автора).

царська політична поліція) почав з тривогою стежити за письменником. Коли б у цьому відділі знали, які у велетня маленькі пальці, вони боялись би його менше.

II. «РУДІН». «ДВОРЯНСЬКЕ ГНІЗДО». «БАТЬКИ І ДІТИ». «ДИМ».

Французька революція 1848 року занепокоїла царя Миколу I. Він придушив збройні повстання в Польщі та Угорщині. Люто і з якоюсь несамовитістю накинувся тепер Дон-Кіхот самодержавства на прихильників демократії. Цензори, як і всі чиновники, стежили за найменшою зміною в настрої правителя. Вони зняли в одній статті вираз «її величність природа», бо титул «величність» не міг належати нікому, крім імператора. В кадетському корпусі священник мусив проповідувати, що велич Христа — в його покорі властям. Навіть дивно, як тодішня суворота цензура дозволила вийти в світ «Запискам мисливця». Але Тургенєву не вдалося уникнути неприємностей. У 1852 році в Москві помер великий письменник Гоголь. «Нема росіянина, — писав Тургенєв Поліні Віардо, — серце якого не обливається кров'ю цієї хвилини. Для нас він значно більше ніж письменник: він розкрив нам нас самих... Можливо, ці слова здадуться Вам перебільшеними, навіяними горем... Треба бути росіянином, щоб це відчути».

А в інших листах: «Скажу без перебільшення: відколи пам'ятаю себе, ніщо не вразило мене так, як смерть Гоголя... Мені здається, ніби якісь чорні хвилі без плюскоту зімкнулись над моєю головою».

Тургенєв написав на смерть свого вчителя некролог, санкт-петербурзька цензура не дала дозволу його друкувати. Це не була якась крамольна стаття. Але Гоголь — письменник, а «всі письменники небезпечні навіть по смерті, і надто хвалити їх — це підбурювати молодь до занять, гідних осуду». Тургенєв не протестував, але послав статтю до Москви, де цензор був менш запопадливий і дозволив надрукувати її. Про це доповіли імператору, і той наказав заарештувати Тургенєва.

Він провів у в'язниці близько місяця, та не почувався самотнім. На вулиці перед віконцем його камери щодня стояло багато карет. Жінки передавали йому ікони, дівчата — засушені квіти, чоловіки — делікатеси й шампанське. Через двадцять років Тургенєв розповідав друзям у Парижі, як капітан поліції, сп'янілий від його шампанського, підняв склянку й вигукнув: «За Робесп'єра!» Щоб чимось зайнятися, Тургенєв вивчав польську мову і написав оповідання «Муму». Це справжня історія, що сталась у маєтку Варвари Петрівни, матері Тургенєва; вона сама була однією з героїнь оповідання.

Кріпак Гарасим служив двірником у поміщиці, напівбожевільної від своїх примх. Цей бідолаха, самотній, глухонімиий, мав коло себе тільки маленьку собачку, яку звав на своїй невиразній мові Муму. Він любив свою собачку і був щасливий. Та ось одного дня її гавкіт розбудив пані, і вона наказала, щоб собаки не стало. Інші слуги, знаючи страшну силу Гарасима, вжахнулись. Та він сам відвіз собаку насеред річки, прив'язав їй на шию два камені, взяв на руки, поглянув ще раз: «Вона довірливо і без страху дивилась на нього і ледь ворухнула хвостом. Він одвернувся, заплющив очі і розтулив долоні. Гарасим нічого не чув — ані скавучання Муму, ані сплеску води... І коли він розплющив очі, по річці, як і раніше, бігли, немов доганяючи одна одну, хвильки, як і раніше, хлюпали в борти човна». Тут, як і в його «Записках мисливця», немає жодного

слова осуду, але контраст між усеможутністю жорстокої поміщиці і зворушливою добротою кріпака Гарасима був нещадною критикою соціального устрою Росії.

Після місячного арешту Тургенєв одержав наказ жити в Спаському і не виїздити зі свого маєтку. Це заслання його засмутило. Йому подобалось жити у великих містах. Жахало, що він не зможе консультуватися зі своїм лікарем у Москві, слухати спів Поліни, коли вона приїде до Петербурга. Він звернувся до імператора, потім до царевича, але ті були неблаганні.

В одному з романів Тургенєв описав своє повернення в рідне село, повернення сумне, але не без радості. «Прихилившись до подушки і схрестивши руки на грудях, Лаврецький дивився на поля, що бігли повз нього, на верби, що мляво махали вітами, на дурних ворон і граків, які з тупою підозрілістю скося поглядали на карету, на довгі межі, порослі чорнобилем, полином та польовою горобиною, він дивився... і вся ця свіжа степова непоказна, але родюча земля, ця глушина, ці трави, ці довгі горби, яри з миршавим чагарником, сірі села, рідкі березняки — весь цей давно небачений російський краєвид сповнював його душу солодким і водночас майже скорботним почуттям, якимось приємно стискав його груди».

Щоб трохи розвіятись, Тургенєв відкупив за сімсот карбованців у однієї із своїх кузин дівчину-кріпачку чудової краси, на ім'я Феоктиста. Він навчав її читати і місяців шість тримав коло себе в Спаському. Йому було цікаво спостерігати, як чуттєва любов пов'язувала його з цим світом гарних і покірних дівчат.

Що дає письменникові самотність? Вона небезпечна, коли надто абсолютна і не дозволяє йому спостерігати життя. І корисна, коли зібрано багато матеріалу. У випадку з Тургенєвим вона була дуже корисною. Передусім, у Спаському він був не такий заклопотаний, як у Москві або Петербурзі. Навколо нього жили селяни, поміщики, які могли згодом стати героями його творів, і їх він наважувався малювати сміливіше, ніж петербурзький або московський світ. Зима, дуже сувора, прирікала його на самотність. «У повітрі густий туман... тане сніг...» «Увесь будинок здригається і тріщить, а за вікном кружляє біла імла...»

Дами-сусідки грали йому Моцарта. Він працював.

Тургенєв тепер не писав коротких оповідань на зразок тих, із яких створив «Записки мисливця». У тридцять п'ять років у нього було відчуття, що молодість уже минула. Якщо він хотів ще щось створити в літературі, то, як гадав, повинен іти іншим шляхом і написати велику книгу. «Треба мені розпрощатися назавжди із своєю старою манерою. Досить уже видобувати з людських характерів каламутні есенції та наливати їх у маленькі слоїки. — нюхайте, мовляв, шановні читачі, відкупорюйте і нюхайте — чи не правда, пахне російським типом? Досить, досить!.. Постає питання: чи здатен я на щось велике, спокійне?! Чи вийдуть у мене прості, чіткі лінії... Цього я не знаю, і не дізнаюсь доти, доки не спробую, та повірте мені, ви почувєте від мене щось нове — або нічого не почувєте. Тому я майже радий своїй зимовій самотності — матиму час зібратися з духом, а головне — на самоті людина перебуває далеко від літератури, а з мене може щось вийти, тільки якщо я знищу в собі літератора...» «Я з нетерпінням чекаю від вас роману, — писав йому критик Анненков, — в якому ви цілком підкорите собі героїв і події і не станете надто милуватись самим собою (себто своїм авторством) та показувати нам усяких диваків, котрих ви аж занадто любите...»

Тургенєв зробив першу спробу, написавши книжку, яка була майже біографією його матері. Спроба виявилася невдалою. Він навів текстуально листи Варвари Петрівни, її записники. Друзі, яким він показав свої ескізи, порадили облишити марну працю. Нарешті, взимку 1855 року за п'ять чи шість тижнів він створив перший свій роман «Рудін».

Для дебюту це був шедевр. «Рудін», за канонами роману, є зразком, який досі майже не перевершений і який можна рівняти з найкращими творами Бальзака, Стендаля, Толстого, але разом із тим він лишається цілком оригінальним. Фабула проста. В середовище сільських поміщиків одного дня випадково потрапляє літній уже чоловік Дмитро Рудін. Першого ж вечора він справив на всіх, що зібралися, сильне враження. Він був красномовний, енергійний, жінки вважали його геніальним, чоловіки йому заздрили. Лише один відлюдкуватий місцевий поміщик застерігав захоплених поклонниць. Колись він знав Дмитра Рудіна по університету. Він ще тоді зрозумів, що Рудін нездатний до сильного почуття, що за благородними фразами і зовнішнім лиском ховається байдужість. Проте юна дочка господині дому закохалася в нього. По наївності своїй вона ладна була пожертвувати своїм життям, щоб іти за Рудіним, одружитися з ним. Та досить було матері виявити своє невдоволення, як Рудін знітився. Він не міг любити так, як жадав би, і відхилив почуття дівчини не тому, що був до неї байдужий, а тому, що не вірив у себе. Наприкінці роману ми бачимо, як швидко згасає його життя, а в епілозі, який Тургенєв написав значно пізніше, показано смерть Рудіна у 1848 році на барикадах Парижа. Він загинув за справу, в яку сам не вірив.

Казали, що Дмитро Рудін — це Бакунін, і, напевне, це якоюсь мірою так. Пишучи свій роман, Тургенєв мав живий прототип. Але в героя його першого роману багато дечого й від самого Тургенєва. Думка, яку жінки в кінці роману, складають про Рудіна, є в розчарованих листах Тетяни Бакуніної. «Його лихо в тім, — казали вони, — що він холодний як крига, а прикидається палким, у тім, що він грає в небезпечну гру, небезпечну, зрозуміло, не для нього, бо він сам волосинки не поставить на карту, а інші ставлять душу. Його лихо в тім, що він не чесний. Адже він розумна людина, тож повинен знати, чого варті його слова, а він виголошує їх так, ніби вони виходять із самого його серця».

Один з героїв роману розповідає, як Рудін колись познайомився з гарненькою французенкою. Він їй сподобався. Рудін говорив дівчині про природу, про Гегеля. Ось, врешті, він призначає їй побачення, вони катаються зо три години по Рейну. «Як же, ви гадаєте, він поводивсь весь цей час? Гладив дівчину по голівці, замислено дивився на небо і все повторював, що відчуває до неї батьківську ніжність. Французенка повернулася додому розлюченою. От вам Рудін!»

Таким, напевне, був і Бакунін. Извольська розповідала про нього схожий анекдот. До цього ще можна додати: таким був і сам Тургенєв. В романі «Рудін» є трохи боварізму. Тургенєв лиш тому був вищий за Рудіна, що сам його створив. Коли людина помічає в собі подібні риси характеру і має силу судити про них і писати, вона їх перемагає.

Дуже добре, що Тургенєв намагається бути справедливим до свого героя. Його Рудін не був, як у дешевеньких романах, персонаж із незмінним характером. Це цілком реальна, земна людина. У перших розділах роману він нас захоплює, потім розчаровує, а в кінці ми думаємо про нього так само, як і його друзі:

«Він не зробить сам нічого, бо якийсь ніби безкровний, але хто має право сказати, що він не принесе, не приніс уже користі? Що його слова не заронили добре насіння в молоді душі, котрим природа не відмовила, як йому самому, в енергійності, в умінні виконати власні задуми?» Автор примушує читача змінити своє ставлення до героя. В цьому відношенні роман «Рудін» — неповторне явище в літературі. Доти ще не знали такого багатогранного висвітлення героя, якого нам показують з різних боків, і в різних ситуаціях. Навіть у кінці роману ми не можемо його зрозуміти (як часом не розуміємо реальних людей). Разом з «Батьками і дітьми», «Першим коханням» і, звичайно, «Записками мисливця» роман «Рудін», на наш погляд, — шедевр Тургенєва.

Коли, нарешті, імператор вирішив, що покарання надто суворе за таку незначну провину, і Тургенєв приїхав до Москви, відразу кинулась у вічі виразніше, ніж будь-коли, його схожість із Рудіним. Саме через свої рудинські риси він нажив тоді багато недругів. І навіть його чесноти, такі як неупередженість та любов до точності, викликали до нього неприязнь. Люди не люблять неупередженості. Вони кохаються у своїх пристрастях, і тому бояться чесного реаліста, який їх турбує, воліють безмозкого ватажка, бо той лестить їхнім диким інстинктам, хоча й веде цим до катастрофи. Тургенєв у житті — глядач, спостерігач і тому слабкий у дії. Такі можуть жити щасливо, якщо не потрапляють у коло палких людей. Але ж «Записки мисливця» зробили автора людиною політичною, прихильником звільнення кріпаків. Революційна молодь зустріла його з ентузіазмом. І ось він розчарував її. Особливо невдоволені були жінки. Дружина Герцена казала, що в присутності Тургенєва вона почувала себе як у нежилій кімнаті. «Немов якась вогкість проступає на стінах і пробирає тебе до кісток... Єдине ваше бажання — якомога швидше вибігти на свіже повітря». Вона розповідала також про його дивний погляд — Тургенєв мав звичку пильно розглядати чийсь ніс, підборіддя, ногу і ніколи не дивився на всю людину, яка була перед ним. «Можливо, це тому, що він не цікавився мною, наші взаємини були легкі, як мильні бульбашки», — додавала вона. Інша жінка, Віра Аксакова, зауважувала: «Він ні в що не вірить, він живе без моральних принципів, своїм життям він плямує свої ідеї. Незважаючи на свій велетенський зріст, він безсилий духовно й фізично».

Це було справді так, але тільки частково. Тургенєву ніколи не бракувало душевної сили, коли йшлося про його творчість. У цьому він був непохитний і негланний, а все інше в його очах не мало сенсу. Навіть кохання для нього було лише об'єктом для літературних спостережень. Одному молодому письменнику, який збирався одружитися по коханню, він писав: «Це дуже шкода, що все поглинуло почуття до однієї істоти». «Шлюб невдалий, — писав він, — ще може художнику прислужитися, але сентиментальна рутинна щасливого союзу для нього фатальна. Кожну жінку слід розглядати як можливу коханку». Сам він не міг як слід працювати, коли сторінка не надихалася вогнем нового кохання. Пізніше він шкодував, що так і не одружився, проте дотримувався думки, що постійний зв'язок з однією жінкою для художника небезпечний.

Нагода одружитися траплялася багато разів. Тургенєв був гарний, з м'якими, але правильними рисами обличчя, розумний і цікавий співрозмовник, до того ж багатий. Він подобався жінкам, навіть легковажним. Але, як і герої його романів, він ніколи не жадав повної перемоги. Одна лише жінка на світі могла розраховувати на нього, хоча Тургенєв ніколи не бачив її протягом багатьох років.

Поліна Віардо приїхала на гастролі до Петербурга, коли він був на засланнях. Та ба! Вона навіть не подумала приїхати до Спаського, а Тургенєв мріяв завжди бути тільки коло неї. Він наважився покинути Спаське, і з фальшивим паспортом поїхав до Москви побачитися з нею. Він казав, що це крок приреченого, але що не може вчинити інакше, і, коли цар дозволить йому виїздити, він знов поїде до Поліни.

Деякий час після заслання він жив у Петербурзі «напівпрощений». Точилася війна Росії з Англією та Францією. Навколо тільки й розмовляли про Крим та Севастополь.

Тургенєва це не дуже обходило. Найдужче його зацікавили оповідання про облогу Севастополя, що їх надрукував молодий офіцер граф Лев Толстой. «Чи читали ви його «Севастополь» у «Современнике»? Я прочитав це за столом, кричав «Ура!» і випив келих шампанського за здоров'я автора». За кілька місяців

двоє письменників познайомились. Толстой зауважив, що Тургенєв надто грає своїми демократичними стегнами. Тургенєв відзначив, що Толстой забагато говорить про свій графський титул. Нерви великих людей часто бувають оголені.

У 1856 році підписали мир, і росіяни знову могли подорожувати по Європі. Тургенєв одержав паспорт і повернувся до Франції. Незабаром він знов опинився під крилом Поліни Віардо. Знову бачив сутулу іспанку з опуклими очима і божественним голосом, бачив дітей Віардо і свою власну дочку Поліну¹, яка розмовляла лише по-французькому. Брат Тургенєва, Микола, який приїздив з ним побачитись, писав своїй дружині: «Діти Віардо ставляться до нього, як до батька, хоча на нього не схожі. Я не хочу розпускати пліток, проте гадаю, що колись між ним та Поліною Віардо були близькі взаємини, але тепер він живе з ними просто як друг сім'ї».

Життя в Куртавнелі минало весело. Спільно читали, ставили з дітьми комедії. Поліна Тургенєва дуже мило грала Іфігенію. Природно, що в цьому домі лунала музика всього світу, за винятком Вагнера, бо всі Віардо його ненавиділи. (Пізніше вони змінили своє ставлення до нього). Тургенєв розважався з дітьми, писав лібретто опер, підстригав газони і був «щасливий, як форель у прозорому струмку, коли пригріває сонце».

Непевне щастя. Тургенєв любив пані Віардо і страждав від життя «на краєчку гнізда іншого чоловіка». Російські друзі, які відвідували його у Франції, вважали таке становище досить жалюгідним. Одному з них він сказав з розпачем: «Вже давно вона навіки затьмарила в моїх очах усіх інших жінок. Я заслуговую того, що зі мною сталося. Я щасливий лише тоді, коли жінка наступає своїм каблучком мені на шию і тикає мене носом у калюжу». Потім, зітхнувши, додав: «Боже мій! Яке щастя для жінки бути негарною!»

Толстой, побачивши його в Парижі, писав: «Я ніколи не повірив би, що він здатний на таке кохання». Віра Аксакова помилилась, коли казала про нього: «...нездатний палко кохати».

Річ у тім, що коли жінка говорить про чоловіка, ніби він нездатний кохати, то найчастіше це означає, що він нездатний кохати саме її.

Пані Віардо, ця загадкова жінка, була спокійна. Вона ставилась по-материнському до пана Віардо, по-материнському — до Тургенєва і мала багатьох закоханих у неї друзів. Одним із них був диригент німецького оркестру Жюль Ріц. Вона раділа, коли на якийсь час позбувалася і Віардо, і Тургенєва. Ріцу писала: «Я вам признаюся пошепки, на вухо, що мої маленькі подорожі цієї зими були для мене дуже приємними канікулами. З одного боку, вони стали відпочинком для мого серця, надто стомленого від кохання, на яке воно не може відповісти взаємністю. З другого боку, відстань лише посилила мою пошану до цієї людини, такої благородної, такої відданої мені». Це стосувалося чоловіка, та її почуття до Тургенєва були приблизно такими ж.

Очевидно, пані Віардо, як і Тургенєв, була насамперед людиною мистецтва. Вона любила музику. Могла палко прихилитися до людей, життя котрих, як і її, було просякнуте музикою. Не зазнавши щастя в коханні, вона створила культ дружби. «Без святої дружби я давнє померла б. Жодна людина неспроможна на таку постійну, некорисливу, міцну, невтомну дружбу, на яку спроможна я».

Але навряд чи міг Тургенєв задовольнитися такою дружбою. Його життя, незважаючи ні на що, лишалось якимось неповним, сумнівним. Він часто хворів і консультувався з лікарями всієї Європи. Не читав нічого, крім книг з медицини. Почував себе в засланні. Франція Другої імперії йому не подобалась. Він глузував з французьких письменників: «...скрипуча ліра Гюго, кудкудакання Ла-

¹ Маленьку Пелагію у Франції називали Поліною. (Прим. автора).

мартіна, фальшивий реалізм Бальзака і базікання Жорж Санд». Ніщо його не задовольняло. Він не вірив, що довго житиме, хоч і мав лише сорок років. Треба було знову повернутися в Спаське, доторкнутися до рідної землі, щоб написати новий роман.

Напевне, другий роман — «Дворянське гніздо» — з усіх його книг мав найбільший успіх. Сюжет дуже простий. Росіянин Лаврецький одружився з однією легковажною жінкою. Обоє їдуть до Парижа, і там вона заводить коханця-француза. Чоловік розкриває зраду і кидає дружину. Роман починається його знайомством з юною Лізою. Він захоплений її молодістю і чарівністю. Кілька любовних сцен, що нагадують «Вертера», повернення з лісу літньої ночі, вечір, коли Лаврецький іде до Лізиного саду, слухає, як годинник на міській вежі відбиває північ, стежить, як гасять вогні в будинку. «Світло в Лізиній кімнаті погасло. «На добраніч, люба моя дівчино», — прошепотів Лаврецький, не відводячи погляду від темного вікна». З помилкового повідомлення в одній газеті він дізнається, що дружина померла, і заручається з Лізою. Та коли щастя було вже близько, з'являється його дружина, і Ліза йде в монастир. Сюжет може здатися просто банальним, коли б він не був так неперевершено й тонко розроблений. Можливо, саме через цю трохи надмірну витонченість книжка так сподобалась читачам. Але в ній була й глибина. Відображене там життя суперечило філософії фальшивого оптимізму. Все закінчувалося негаразд, добро не мало успіху, підступність процвітала, але молоде покоління починало життя з вірою й радістю, тим часом як старші змирялися з гіркою долею. Роман розумний, гуманний, вартий свого успіху.

Треба одразу сказати, що наступний роман, який вийшов під назвою «Напередодні» і був перекладений у Франції під назвою «Болгарин», навпаки, не мав успіху.

Довгий час Тургенєв міркував над темою нового роману, в якому б юна дівчина-ідеалістка шукала сильну людину, що поділяла б її ідеали і втілювала б їх у життя. Така дівчина і її пошуки були для романіста символом молодої Росії. «Прихований зміст роману, — пише Гарнет, — це заклик до нового російського покоління об'єднатися проти ворога внутрішнього і зовнішнього». Слід зазначити, що книжка була видана в 1859 році, в час, коли ідеї в Росії стрімко еволюціонували. Цар Микола I помер, і це була смерть переможеного. Кримська війна одночасно виявила хоробрість російського народу і цілковиту неспроможність та безсилля тиранічної бюрократії, яка так довго цим народом керувала. «Стань, царю, перед судом історії, — писали тоді в одній анонімці, — Через свою пиху й упертість ти виснажив Росію, підбурих проти неї весь світ. Покайся перед своїми братами. Схили своє горде чоло в прах і благай прощення. Проби поради, кинься в обійми свого народу. Для тебе нема іншого порятунку». Наприкінці життя Микола I уже й сам сумнівався у своїх ідеях і своїх правах. «Мій наступник, — казав він, — зробить, що йому подобатиметься, але я не можу нічого змінювати».

Його наступник, Олександр II, спочатку здавався схильним до ліберальної політики. Війна догела, що країна, в якій кріпацтво є основою економіки, не може воювати проти сучасних європейських держав. Але не досить було засудити старий режим, який «розвалювався сам собою». Треба було шукати людей, які боролися б за новий устрій. Як і його героїня Єлена, як і вся молода Росія, Тургенєв сподівався знайти і змалювати людину по-справжньому сильну. Та марно він шукав її протитипу у тогочасній Росії. Він стрічав чимало людей некорисливих, людей з добрими намірами, але всі вони були або балакуни або зневірені — і жодної людини дії.

Він вирішив, нарешті, зробити свого героя іноземцем. За кілька років до того йому потрапили до рук записки, які тепер могли стати в пригоді. Не-

подалік Спаського був маєток молодого поміщика Каратаєва. Коли 1855 року почалася Кримська війна, Каратаєв зібрався на фронт і під час прощального візиту до Тургенєва сказав: «У мене до вас прохання. Зі мною сталась у Москві одна подія, яку я спробував записати. Та, на жаль, я не маю літературного хисту. Ось маленький зошит. Візьміть його. Я певний, що не повернуся з Криму, зробіть щось із цього, щоб не пропало даремно».

Після від'їзду Каратаєва Тургенєв прочитав зошит. Каратаєв розповів у ньому, як під час перебування в Москві закохався в дівчину, але вона полюбила одного болгарина, патріота своєї батьківщини, і поїхала з ним до Болгарії, де він помер. Ця історія була викладена абияк. Тургенєву здалося, що він натрапив на тему, яку шукав, і так само, як Стендаль у випадку з Люсьєном Левеном використав для свого роману записки однієї молодої жінки, так і Тургенєв відштовхнувся від зошита Каратаєва, щоб скомпонувати свій роман.

Але Тургенєв дужче, ніж будь-який інший письменник, відчував потребу в живій моделі, щоб писати вірогідно. Чесний і сумлінний художник, він не міг змалювати те, чого не знав досконало. Коли відправною точкою його твору ставала абстрактна ідея, то можна було не сумніватись, що книжка вийде недовершеною.

Болгарин у «Напередодні» це герой неживий. Що ми про нього знаємо? Що він болгарин і патріот. І ми відчуваємо, що й сам Тургенєв нічого більше про нього не знає. Образ Єлени набагато вдаліший. Це одна з тих «палких дівчат», яких Тургенєв боявся в житті і любив у своїх романах. Фінал чудовий. Старий російський дворянин Увар Іванович символізує тут «слов'янина вчорашнього, слов'янина сплячого», про приховану силу якого Європа й не здогадується і сам він теж не здогадується. В романі він виголошує не більше двадцяти фраз, але це образ толстовської сили. Слова, які він промовляє, неясні і майже нічого не означають. Але в цьому і полягає іронія образу. «Напередодні чого?» — питає себе читач. У останньому розділі Увар Іванович, який був тоді у Венеції, одержує від молодого художника листа, в якому той ставить питання, таке болюче, про майбутнє Росії. «Пам'ятаєте, я спитав у вас, чи будуть серед нас люди, і ви мені відповіли: «Будуть...» І от тепер, звідси, з мого «прекрасного далека», я знову хочу спитати: «Ну то як, Уваре Івановичу, будуть?»

Увар Іванович поворушив пальцями і втупив удалину свій загадковий погляд».

Усі Увари Івановичі, які дивились на Росію здалеку, мали тоді підстави втуплювати в неї свої загадкові погляди. Віковічна Росія змінювалася. Лібералізм уже не був доктриною одного прошарку суспільства. Так само як у Франції в часи енциклопедистів, дворянство теж було ліберальним. Олександр II серйозно взявся до підготовки реформ кріпосного права.

Відразу після вступу на трон нового царя амністували декабристів, цензура пом'якшала. Спеціальний комітет вивчав селянську реформу. Чинovníки працювали там разом з представниками дворянства. Слов'янофіли і західники мирилися. «Західники раділи, що Росія піде великими шляхами Європи. Слов'янофіли намагалися надати реформі якомога більш російського характеру, організуючи «мир», громадську власність селян». Але запровадити реформу в життя виявилося нелегко. З селянами, які працювали в маєтках, так званими «дворовими», справа вирішувалася просто. Їх звільняли від кріпосної залежності — і все. Далі складніше було з тими, хто сидів на землі. Дарувати їм волю без винагороди поміщика? Це розорило б поміщика. Вирішили дати кожному селянинові у власність землю, на якій стоїть його хата і ще невеличку ділянку. Решту він мусив викупити в поміщика. Для цього держава авансувала його грішми в розмірі чотири п'ятих від суми викупу, причому він сплачував державі за позику

шість процентів. Усе влаштувалося нібито добре і справедливо, наскільки взагалі можлива справедливість у людському суспільстві, але громадськість була обурена.

1861 року оголосили царський маніфест. За ним відпускалося на волю двадцять три мільйони кріпаків. Тургенєв, одержавши в Парижі про це телеграму, сказав: «Бог благословить царя». Йому говорили, і він охоче вірив, що «Записки мисливця» вплинули на цареве рішення.

Та селяни не поділяли ентузіазму лібералів. Коли в церкві піп читав їм маніфест, вони питали: «Що ж це за воля?» Вони вважали, що після звільнення від кріпацтва вся земля стає їхньою, і навіть панське подвір'я та парк переходить у володіння громади. Селяни були настільки в цьому переконані, що в деяких селах збирались на сходки й вирішували, що залишать панові його будинок як винагороду за його добрість у часи кріпацтва. Коли ж селяни зрозуміли, що мусять платити державі у формі процентів інколи навіть більше, ніж платили панові за оброк, вони страшенно обурились.

Потім Тургенєв часто описував у своїх творах труднощі, що з ними спіткались поміщики, які хотіли зробити своїм селянам добро. Сам він ще в 1850 році звільнив своїх дворових, дав їм безкоштовно землю і відмовився від оброку. Незважаючи на це, його звинувачували, що він не до кінця був принциповим. Йому дорікали, що не звільнив усіх кріпаків після смерті матері.

З меланхолійним гумором описував він своє життя поміщика, майже позбавленого землі. Селяни пасли корів на його луках, рубали дерева в його саду, «щороку спалювали його улюблену лавку над ставком». Тургенєв розповідав своєму другові Полонському: «Якось ми сиділи за будинком і пили чай. Та ось заходить до саду гурт людей. Вони поскидали шапки, низько вклонились. «Що вам треба, братці?» — питаю. «Пробач нам, хазяїне, — кажуть вони, — і не ображайся. Ти добрий пан, і ми тебе любимо, але тебе треба повісити». «Як? Мене повісити?» «Еге ж, вийшов такий наказ. Ми й мотузку принесли. Молись, ми починаємо». Це було, звичайно, перебільшенням, але схожі почуття переживали всі ліберальні реформатори після здійснення реформи. В усіх країнах і в усі часи жірондисти приречені, а втім це не причина, щоб не бути жірондистом. Визволення стало важливою подією в історії Росії і в особистому житті Тургенєва, адже він побачив кінець цілої доктрини, доктрини наївного лібералізму, який уявляв, що трохи благородства й великодушності буде досить для заспокоєння цієї неосяжної і таємничої країни.

Як і люди ночі 4 серпня у Франції, члени імператорської комісії мали добрі наміри. Вони вірили, що рятують єдність народу. І тільки згодом зрозуміли свою помилку. І в той час як завершувалась одна система, зароджувалося інше явище, якого старші покоління так і не змогли зрозуміти. Молоді люди, побачивши поразку лібералізму і розчарувавшись у ньому, перейшли до доктрин, ще не знаних в історії Росії.

Незабаром Тургенєв відчув, що втрачає контакт із молоддю своєї батьківщини. У політиці, як і в коханні, він був скептиком. «Ще трохи терпіння і ми причалимо до спокійної гавані старості, де нас чекає стареча діяльність і старечі радощі». Йому виповнилось сорок чотири роки. Тургенєв думав про себе без жалю і без надії. «...Лесть чутний писк моєї свідомості так само мало значить, як коли б я белькотів: «Я, я, я...» на гребені вічноплинних хвиль Океану. Муха ще дзижчить, але за мить — а тридцять чи сорок років теж мить — вона вже не дзижчатиме, а задзижчить інша муха, з трохи іншим носом, і так на віки вічні».

Він почував себе передчасно старим. Близько 1860 року він написав чарівну повість «Перше кохання» (чи не найдовершенішу серед його творів). У ній він змалював свого батька, полковника Тургенєва, матір і вродливу дівчину, в яку

закохався в тринадцять років, поки відкрив, що має суперника і той суперник — його батько. Ця повість закінчується зверненням до юності. «О, юність! Юність! Тебе ніщо не обходить! Ти наче володієш усіма скарбами всесвіту, навіть сум тебе тішить, навіть журба тобі до лиця. Ти самовпевнена і завзята. Ти говориш: тільки я живу — дивіться! А втім, і твої дні біжать і зникають без сліду, без ліку, і все твоє зникає, немов віск на сонці, немов сніг... І, можливо, вся таємниця твоєї принадності не в спроможності все зробити, а в спроможності вірити, що ти все зробиш...

От і я, чого я сподівався, чого чекав, яке блискуче майбутнє передбачав, коли єдиним зітханням, скороминучим смутком прощався з привидом своєї першої любові? І чи збулося щось із того, на що я сподівався? На життя моє вже набігають вечірні тіні, а що є в мене свіжішого і дорожчого, ніж спогад про ту весняну ранкову грозу, яка так блискавично пролинула?»

Це філософія людини, яка занепала духом: така людина не могла подобатись молоді. Коли Тургенєв повернувся до Росії, взаємини з новими письменниками в нього не склалися. Він був людиною дуже скромною, ставився до них як до рідних, до друзів, хотів їм допомогти. Але це було покоління суворе, їм не подобалася гречність, «розпливчата гуманність» і жіноча лагідність старшого письменника. Молодий критик Добролюбов, хворий на сухоти, мав великий вплив на гурток навколо журналу «Современник». В «Современнике» Тургенєв завжди друкував свої твори. Він докладав чималих зусиль, щоб сподобатись цьому різкому молодому чоловікові, але якось Добролюбов спокійно йому сказав: «Іване Сергійовичу, у вашому товаристві мені нудно». Тургенєв, людина вихована і доброзичлива, збентежився й розгубився. Зрештою він змушений був покинути «Современник». На сторінках журналу ці молоді люди надрукували найущипливіші критичні статті на його книжки.

Але Тургенєв передусім був художник. Зазнаючи прикроців і потерпаючи від цієї молоді, він спостерігав за нею не без користі для себе, намагаючись зрозуміти тих, хто ставився до нього неприязно. Він розглядав їх як майбутніх героїв свого роману, побачив серед них людей нещасливих, котрі, не вірячи ні в що і сумніваючись у реформах та ідеях, писали: «Те, що може бути знищене, мусить бути знищене. Те, що витримає удари ножа, — добре. Те, що розлетиться на друзки, — погане. У всякому разі, бийте праворуч, бийте ліворуч — від цього лиха не буде». Батьки в молодості шукали ідеалів конструктивних, творчих; ці молоді люди, розгнівані на старий світ, насамперед прагнули позбутися традицій. У принципі вони були ворожі навіть мистецтву. Дивитися на такого естета-ліберала, як Тургенєв, було для них нестерпно.

А він шукав серед них прототип для свого роману. Він не збирався ні засуджувати їх, ні вихваляти. Тургенєв був переконаний, що митець не повинен виносити присуд. Він хотів змалювати два покоління: проаналізувати те, що в них є спільного, — любов і смерть, і те, що їх різнить, — непримиренна чесність роздратованих дітей і невпевненість батьків, їхні зворушливі намагання зрозуміти своїх синів.

Цей одвічний конфлікт Батьків і Дітей був особливо помітний у Росії 1860-х років, тому що розрив був очевидним.

Переходові епохи найсприятливіші для творчості письменників. Бальзак використав багато ефектного з боротьби суспільства королівського режиму із суспільством Імперії, суспільства Імперії із суспільством Реставрації, суспільства Карла X з суспільством Луї-Філіппа. А Тургенєв хотів показати боротьбу молодого покоління наукового матеріалізму з ламартінівським лібералізмом і навіть з уламками покоління релігійного, віруючого.

Ця ідеологічна тема стала б для нього небезпечною, коли б він не мав моделі. Тургенєв розповідав, як знайшов її. «У серпні 1860 року я брав морські

ванни у вентнорі, маленькому місті на острові Уайті. Саме тоді мені спала перша думка написати «Батьків і дітей»... Не раз мені доводилося чути й читати в критичних статтях, що в своїх творах я «йду від ідеї...» Проте мушу признатися, що я ніколи не намагався «створювати образ», не маючи за модель живої людини. Я завжди мав потребу в такому ґрунті, на який міг би твердо стати ногами. Так само сталося і з «Батьками і дітьми». Прототипом головного героя Базарова став для мене один провінційний лікар. У цій надзвичайній людині я помітив, як мені здалося, зародження явища, що згодом дістало назву «нігілізму»... Я спочатку ніяк не міг збагнути суть цього явища — але пильно прислухався і приглядався до всього, що мене оточувало...» Цей образ — наслідок його спогадів про молодих петербурзьких письменників, у яких він побачив нових людей. Щоб вжитись у нього, він змусив себе два місяці вести щоденник Базарова.

Фабула «Батьків і дітей», як завжди в Тургенєва, дуже проста. Двоє молодих людей приїхали, щоб провести канікули у батьків — спершу одного з них, потім — другого. Опозиція двох поколінь, труднощі порозумітися, любов, пошана і, попри все, — непрсникний мур. Базаров закохується в молоду жінку, пані Одинцову. Він суворий із нею, так само як і з своїми батьками. Базаров умирає безглуздо, від сепсису. Його смерть така ж горда, як і його життя. Батьки, які не розуміли сина, але дуже любили, гірко його оплакують.

Для характеристики цього молодого покоління Тургенєв використав слово «нігіліст».

«— Ну, а сам Базаров, власне, хто такий? — спитав друга Базарова його лядько Павло Кірсанов.

— Хто такий Базаров? — Аркадій усміхнувся.

— Зроби ласку, милий племінничку, скажи мені це.

— Він — нігіліст.

— Хто? — перепитав Микола Петрович, батько Аркадія.

Він — нігіліст, — повторив син.

— Нігіліст, — мовив Микола Петрович. — Це походить від латинського nihil — нічого і, наскільки я можу судити, означає людину, яка... яка нічого не визнає?

— Скажи: яка нічого не шанує, — підхопив Павло Петрович, намазуючи маслом скибку хліба.

— Яка до всього ставиться критично, — зауважив Аркадій.

— А це не однаково? — спитав Павло Петрович.

— Ні, не однаково. Нігіліст, це людина, яка не схиляється перед жодними авторитетами, яка не бере на віру жодного принципу, хоч би якою шанобою був оточений той принцип.

— І що ж, це добре? — спитав Павло Петрович.

— Як кому, дядечку. Одні вважають, що добре, а інші навпаки — що дуже погано.

— Он як! Ну, це, я бачу, не нашого розуму діло. Ми люди старого віку, ми вважаємо, що без принципів (Павло Петрович вимовляв це слово м'яко, на французький кшталт, Аркадій, навпаки, вимовляв «принцип» і наголошував на перший склад), без принципів, прийнятих, як ти кажеш, на віру, кроку ступити; дихнути не можна. Ви це все змінили, дай вам боже здоров'я і генеральський чин, а ми лише милуватися будемо, панове... як пак вас?

— Нігілісти, — чітко вимовив Аркадій.

— Так. Раніше були гегельянці, а тепер нігілісти. Подивимось, як ви існуватимете у своєму «ніщо», ніби в безповітряному просторі, а тепер подзвони, будь ласка, брате Миколо Петровичу, мені час пити какао».

Слово здобуло право на власну велику долю. Довгий час молоді революціонери в Росії були відомі як нігілісти. Чи насправді вони все заперечували?

Не зовсім так. Вони вірили перш за все в науку. Нігілісти належали до покоління, яке першим хотіло застосувати до політики наукові методи. Нігіліст Базаров скоріше був реалістом. «Діти» втомилися від балаканини реформаторів-«батьків». «А потім ми збагнули, що не досить лише базікати про наші болячки, що це призводить тільки до банальності та доктринерства, ми побачили, що й розумники наші, так звані передові люди, ні на що не здатні, що ми копірсаємося в дрібницях, торочимо про якесь мистецтво для мистецтва, підсвідому творчість, про парламентаризм, адвокатуру і чортзна про що, коли йдеться про хліб насущний, коли нас давлять найгрубіші забобони, коли всі наші акціонерні товариства розпадаються тільки від того, що бракує чесних людей, коли сама воля, про яку так піклується уряд, навряд чи піде на користь, бо мужик наш ладен сам себе обікрати, аби напиться в корчмі дурману.

— Так, — перебив Павло Петрович. — Ви в усьому цьому переконалися, а проте вирішили ні до чого серйозно не братися.

— І вирішили ні до чого не братися, — похмуро повторив Базаров. Він уже каювся в думці, що так розп'якався перед цим паном.

— І лише лаятись!

— Ми лаємось тільки в разі потреби.

— І це зветься нігілізмом?

— І це зветься нігілізмом, — з викликом повторив Базаров».

Щодо батьків, то вони скаржились делікатно: «У відставні люди потрапили. Пісенька наша вже доспівана». Вони сподівались на можливість по-дружньому зблизитися зі своїми синами, а ті от вважають, що батьки далеко позаду і неспроможні з ними порозумітися. Проте батькам здавалося, що саме вони, батьки, становлять певну цивілізацію, адже вони мали смак до поезії, до мистецтва, вони навіть докладали зусиль, щоб зрозуміти так звану «передову» літературу. Та це нове покоління навіть і не прагнуло розуміти літературу. Воно хотіло позбутися всього, що робило їх «панамі». Вони хотіли не допомагати народові, а бути самим народом. «Ваш брат дворянин далі благородного смирення або благородного кипіння піти не може, а це пусте. Ви, приміром, не лупцюєте свою домашню прислугу, — і вже уявляєте себе молодцями, а ми битися хочемо...» Устами Базарова вже говорять терористи, які ще не з'явилися в російському житті.

Книжка викликала в Росії величезний розголос, але зовсім протилежний тому, на який сподівався Тургенев. Він любив Базарова. Закінчуючи розділ про його смерть, він мусив одвернути голову, тому що сльози капали на рукопис. Він казав: «...окрім його поглядів на мистецтво — я поділяю майже всі його переконання».

Попри наміри Тургенева книжку зустріла з іронічною радістю партія антиреформістів. У середовищі найзапекліших консерваторів уже шкодували про визволення кріпаків. За Базарова схопилися, щоб показати необхідність абсолютного деспотизму. «Дивіться, — казали вони, тріумфуючи, — ось тип людини, яка є наслідком ваших нововведень». Тургенева вітали, як викривача молодої Росії. На щастя, йому невідомий був рапорт царської поліції, в якому хвалили автора, «...що написав роман, де таврує революціонерів, давши їм прізвисько нігілістів».

Він не переконав читачів, що захоплюється Базаровим, і тому для нього самого роман став невдачею.

Молодь побачила в цьому романі карикатуру і поставилась до нього вороже. «Я помічав холодність, що межувала з обуренням, у багатьох близьких мені і приємних людей; я одержував привітання, мало не цілунки від людей ненависного мені табору, від недругів. Мене це бентежило.. мені було соромно, прикро, але совість не дорікала мені, я добре знав, що чесно, без упередження і навіть із

співчуттям поставився до змалюваного мною героя; я надто шаную покликання митця, літератора, щоб кривити душею в такій справі».

Російським студентам у Гейдельберзі, які критикували роман, Тургенєв написав довгого листа. Зокрема вони наголошували на тому, що він надто дєбро-зичливо змалював «батьків», представників патріархального дворянства. На це він відповідав: «Те, що сказано про виправдання батьків, показує лише — пробачте,— що мене неправильно зрозуміли. Придивіться до облич Миколи Петровича, Павла Петровича, Аркадія. Байдужість, млявість, обмеженість. З естетичного почуття я взяв саме хороших представників дворянства, щоб тим вірніше довести свою тезу: якщо вершки погані, яке ж тоді молоко?» І далі: «Закінчую таким зауваженням: якщо читач не полюбить Базарова з усією його зухвалістю, безсердечністю, безжальною сухістю та різкістю, — якщо він його не полюбить, повторюю, — я винен, що не досяг своєї мети. Але «розсиропитися», кажучи його словами, я не прагнув, хоча, напевне цим одразу привабив би молодих людей на свій бік. Я не хотів у такий спосіб виторговувати популярність. Краще програти бій (і, здається, я його програв), ніж виграти його хитрощами. Мені мріялась постать похмура, буйна, велична, що вийшла з низів, сильна, зухвала, чесна, — хоч і приречена на загибель, — бо все ж таки вона стоїть ще напередодні майбутнього... А мої молоді сучасники кажуть мені, похитуючи головами: «Ти, брате, пошився в дурні і навіть скривдив нас»... Мені застається, як у циганській пісні «шапку скинути й уклонитись низенько».

Жоден літературний приклад не може краще засвідчити, наскільки можуть помилятися сучасники щодо творчості письменника. Тургенєв, якому влаштували овацію, як першому російському письменнику за чарівний, але неглибокий, роман «Дворянське гніздо», втратив усе, з погляду російської молоді, через книжку, яка була справжнім шедевром. Людський присуд буває галасливим і мінливим, «але день минає, надходить вечір і, нарешті, ніч; що приводить до тихого притулку всіх вистражданих і втомлених...»

Та не лише докори молодого покоління гнітили Тургенєва. Він посварився з Толстим. Протягом їхнього тривалого знайомства щоденник Толстого ряснів суперечливими оцінками щодо Тургенєва. «Тургенєв жвавий... Тургенєв нудний... Тургенєв — це дитина... Тургенєв розумний... Тургенєв нічого не розуміє... Тургенєв ні в що не вірить». І нарешті: «Тургенєв нікого не любить, він жадає лише, щоб любили його». Це було глибоко і правильно, проте й Тургенєв міг би сказати «Толстой ніколи мене не любив: він тільки хотів мене любити». Коли вони обидва були в Парижі, Тургенєв писав Анненкову: «Незважаючи на всі мої намагання, сердечно зблизитися з Толстим я не можу. Він зовсім іншого складу, ніж я. Все, що я люблю, він не любить. В його присутності я ніяковію, і навпаки... Але з нього вийде людина надзвичайна, і я перший радітиму й аплодувати му — здалека». Правда полягала в тому, що вони просто були надто різкі. Про їхню вирішальну суперечку розповіла графиня Толстая:

«І. С. Тургенєв і Л. М. Толстой зустрілися якось у Фета, в його Степанівці Мценського повіту Орловської губернії. Розмова точилася навколо добродійності. Тургенєв розповів, що його дочка, вихована за кордоном, багато робить, допомагаючи бідним. Лев Миколайович зауважив, що він не любить такого роду добродійності. Не годиться на англійський манір обирати собі своїх бідняків (shoors) і виділяти їм певну й мізерну частку зі своїх прибутків. Істина добродійність це та, що йде від серця і творить добро, підкоряючись першому пориву. «Ви хочете сказати, що я погано виховую свою дочку?» — спитав Тургенєв. Лев Миколайович відповів, що нікого не мав на увазі і лише висловив свою думку. Тургенєв розсердився і закричав: «Якщо ви говоритимете таким тоном, я вас уда-

рю по...» Лев Миколайович схопився й вирушив до станції, що була між нашим маєтком і маєтком Фета. Наказав принести пістолі й кулі і передав Тургенєву листа, в якому викликав його на дуель. Лев Миколайович писав, що жадає справжньої дуелі, а не такої собі зустрічі двох літераторів у товаристві третього, коли все закінчується шампанським. Він просить Тургенєва прибути з пістолем до Богуслава, де він чекатиме його на узліссі.

Лев Миколайович провів ніч у чеканні. На ранок надійшла відповідь від Тургенєва. Він писав, що не схильний битися, як вимагає Лев Миколайович, і пропонує дуель за всіма правилами. На це Лев Миколайович відповів: «Ви боїтеся, я зневажаю вас і не хочу з вами нічого мати».

Сімнадцять років по тому вони не зустрічалися.

Навіть зі своїм давнім другом Герценом Тургенєву було важко підтримувати зв'язки. Щороку він їздив до Лондона, де Герцен у вигнанні знайшов притулок і видавав газету «Колокол», славетну серед революціонерів усього світу. Герцен став слов'янофілом і твердив, що гендлярська цивілізація Західної Європи заразила і душі простих людей... Тільки Росія, що лишається досі незайманою, може врятувати людство. Він казав Тургенєву, що це від старечого безсилля той надає перевагу Заходу. Тургенєв заперечував: навіть якби йому було років двадцять, він надавав би перевагу Заходу. «Я європеець і люблю це знамено, під яке став ще в юності».

Відштовхнутий російськими друзями, він щораз дужче зв'язував свою долю з Віардо. Тепер його почуття до Поліни було чимось ще міцнішим, ніж любов. «Я можу Вас запевнити, — писав він їй, — що моє почуття до Вас — явище ніколи не знане в світі, чогось подібного ніколи не існувало і ніколи не існуватиме». У 1864 році Поліна залишила театр, і Луї Віардо, республіканець, незадоволений Парижем Імперії, оселився зі своєю родиною в Бадені. Тургенєв поїхав з ними. Він збудував будинок поряд із їхнім.

Баден був чудовим місцем для відірваного від батьківщини Тургенєва. Там було повно прибульців з усіх країн і зокрема росіян, яких він міг спостерігати. «Усе навколо — і зелені дерева, і світлі будинки затишного міста, і гори, — таке радісне і святкове». У Віардо час минав досить весело. Ставили оперети, лібретто для яких писав Тургенєв. На виставі «Кракоміш, останній чаклун» були присутні король і королева Пруссії, герцог і герцогиня Бадена. Тургенєв сам грав Кракоміша. Йому імпонували веселощі та сімейне тепло.

Життя в Бадені дало йому матеріал для роману, який він створив після «Батьків і дітей»: це «Дим» — один з найблискучіших його творів. За сюжетом він близький до «Дворянського гнізда». Молодий чоловік Литвинов прибуває до Баден-Бадена зі своєю нареченою Тетяною та її тіткою. Тут він зустрічає Ірину — жінку чарівну й химерну. Давно, ще студентом, він кохав Ірину, але, коли вони вже мали побратися, вона раптом покинула його. Тепер вона приїхала до Баден-Бадена зі своїм чоловіком — веселим і хвацьким генералом. Ірина царювала в світському товаристві, хоча його й зневажала. Зустріч з Литвиновим розбуркала жаль за минулим, і вона посилає йому квіти. Він знову завойований. Литвинов добре знає, що шалена Ірина не варта його ніжної Тетяни, проте жорстоко залишає свою наречену і пропонує Ірині тікати з ним. Та в останню мить їй бракує сміливості, і вона застається з чоловіком, вдруге руйнуючи життя Литвинова. З епілогу ми дізнаємось, що через кілька років Литвинов усе ж таки одружується з Тетяною. Ірина старіє, багата і нещаслива. Молоді люди сахаються від неї, побоюючись її химерної вдачі.

Неможливо забути чудово відтворених картин зустрічі Ірини й Литвинова, коли він проходив повз неї, не пізнавши її під вуалеткою, забути, як він знаходить у себе букет гіацинтів, останню появу Ірини на пероні вокзалу, коли вона

дівиться на Литвинова напівзаплющеними очима, а на її розпілєтєних косах лєдї тримаєтьсѧ капелюшок. І нарешті, від'їзд Литвинова.

«Вітер віяв назустріч поїзду, клуби пари, то білясті, то змішані з чорними клубами дїму, линули повз вікно, за яким сидів Литвинов. Він почав стежити за цією парою, за цим димом. Вони звивалися, підіймались і падали, викручувалися й чіплялися за траву, за кущі... Вони безперервно змінювалися і залишалися такими ж... Коли дорога поверталася — вся маса раптом зникла й одразу її ставало видно у протилєжнім вікні; потім знову величезний хвіст відхилився і застеляв перед Литвиновим краєвид широкої приреїнської рівнини. Він дивився, дивився, і дивні роздуми охоплювали його... Він сидів один у вагоні: ніхто не заважав йому. «Дим, дим, — повторював він, і все раптом здалося йому димом, його життя, взагалі російське життя, — все людське, а особливо все російське. — Все дим і пара, — думав він, — усе змінюєтьсѧ, скрізь нові образи, явища біжать за явищами, а по суті все лишаєтьсѧ таким, як і було, все поспішає кудись, — і все зникає безслідно, нічого не досягши; повіяв інший вітер — і все кидаєтьсѧ в протилєжний бік, а там знову та сама невпинна, тривожна і марна гра» Згадалось йому багато з того, що відбувалось і з трїском зникало на його очах останніми роками... «Дим, — шепотїв він, — дим».

Але «Дим» був не просто роман, це була гостра сатира. Сатира на вищий світ, на друзів Ірини, а також на колишніх друзів Тургєнева. Він втомився відбиватись від молодих містиків, котрі вважали, що Росія — визволителька людства. Він контратакував. Навколо головних героїв роману зображено в Баден-Бадені багатьох росіян, їхні балачки, намагання здатися великими людьми, весь цей пустопорожній гомін, завуальований димом сигар. Деякі критики вирішили, що ця частина твору застаріла. Мені особисто, коли я перечитував «Дим», вона здалася особливо живою і актуальною. Закінчення не було таким, як у «Батьках і дітях»: смерть, роздуми. Лунала нова для Тургєнева нота — надія. Не туманна надія Увара Івановича, що загадково втупив у далину очі, а надія певна і ясна. Наприкінці роману Литвинов, порвавши з Іриною, заклопотаний своїми землями і своїми селянами. Навколо багато зла. «Нове сприймалося важко, старе втратило всяку силу... Увесь зрушений побут заходив ходором, наче болотяна трясовина, і тільки одне велике царське¹ слово «воля» витало, як божий дух над водами. Насамперед потрібно було терпіння, не страдницьке, а діяльне, наполегливе, яке часом вимагало кмітливості, а то й хитрощів». А Тетяна присвятила життя своїм селянам, збудувала аптеку, лікарню і віддалася праці скромній та корисній. Отак подих життя розігнав туманні почуття. З'являвся реальний світ, жорстокий, але прекрасний; так буває, коли сонце розганяє темряву ночі, коли вранці над полем розвіюєтьсѧ нічний туман.

Залишилося неоціненне листування про роман «Дим» між Тургєневим і молодим російським критиком Писарєвим. «Це листування, — пише один з дослідників, — яскраво передає характер обох кореспондентів, що належать до двох різних генерацій: Тургєнев — західник, ліберал, старий письменник, — інстинктивно опираючись новому поколінню, все ж таки проникливо розуміє передову роль цієї молодї російської сили, відчуває якусь залежність від неї, намагаєтьсѧ зрозуміти її повніше. Писарєв — представник цієї нової сили, прямий і відвертий, розумний без лукавства, чемний без перебільшення, щирий без фамільярності».

Тургєнев познайомився з Писарєвим у березні 1867 року, коли їхав з Баден-Бадена до Москви у справах видання роману «Дим». Тургєнев жадав зустрічі з цим «нігілістом», якого до знайомства називав «гримучою змією». Коли Писарєв прийшов, Тургєнев був здивований, побачивши юнака скромного, чемного, бла-

¹ Слово «царське» Тургєнев викреслив у другому виданні роману після листа Писарєва

городного походження і жвавого розуму. Вони зустрілись і вдруге. Враження від юнака було таке приємне, що Тургенєв написав Писареву, бажаючи знати його думку про «Дим».

Тургенєв Писареву:

«Нещодавно я поставив собі запитання, яке враження справив «Дим» на Вас і на Ваш гурток — чи розсердилися Ви з приводу сцен у Губарева?.. За тими відомостями, що сюди доходять, «Дим» збуджує мало не ненависть та презирство до мене в більшості читачів... Про себе я можу сказати, не покрививши душою: «Не стану за працю себе вихвалити, я те змалював, що зумів змалювати». ¹ А тому я не соромлюся, знаючи наперед, що не відчуватиму ніяковості, коли б і Ви відгукнулися несхвально, але візьму цей факт до уваги, — бо, хоча я добре знаю, що кожен талант, як і кожне дерево, родить лише ті плоди, які йому належить родити, проте, з іншого боку, я не маю ніяких ілюзій щодо свого таланту — мого дерева — і бачу в нім вельми звичайну російську яблуню. У всякому разі, Ваша думка мене цікавить...»

Писарєв Тургенєву:

«...Ви запитуете, яке враження справив «Дим» на мене й на мій гурток? Ви, мабуть, здивуєтесь, коли я Вам скажу, що, по-перше, в мене нема гуртка... я стою сам і можу поділитися з Вами лише своєю особистою думкою... Сцени в Губарева аніскільки мене не дратують... Я бачу й розумію, що це епізод прищитий до повісті на живу нитку, напевне, для того, щоб автор, скерувавши всю міць свого удару праворуч, не втратив рівноваги й не опинився в чужому йому товаристві червоних демократів. Що удар справді падає праворуч, а не ліворуч, — на Ратмірова, а не на Губарева, — це зрозуміли навіть самі Ратмірови. При всьому цьому «Дим» мене рішуче не задовольняє. Він здається мені дивним і зловісним коментарем до «Батьків і дітей». У мене ворухаються запитання, на зразок славнозвісного: «Каїне, де брат твій Авель?» Мені хочеться спитати у вас: «Іване Сергійовичу, куди ви поділи Базарова?» Ви дивитеся на явища російського життя очима Литвинова, але ж Литвинов — це той самий друг Аркадій Миколайович, якого Базаров марно просить не говорити красиво. Щоб огледітися й зорієнтуватися, ви стаєте на цю низеньку і порохняву купину, коли маєте справжню дзвіницю, яку самі відкрили й описали... Куди ж вона поділася? Невже ви гадаєте, що в 1859 році від порізу пальця помер перший і останній Базаров? Або не вже він з 1859 року встиг переродитися в Біндасова? Коли ж він живий та здоровий і лишається самим собою, в чому нема жодного сумніву, то як же сталося, що Ви його не помітили? А якщо ви його таки помітили і навмисне відсторонили, підводячи підсумки, то, зрозуміло, Ви самі позбавили ці підсумки будь-якого серйозного значення. Не приховаю також від Вас, що мене здивувала і дуже прикро вразила наприкінці «Диму» одна глибоко фальшива і несподівано солодка рулада. Ви, без сумніву, розумієте, про що я кажу. Це, звичайно, дрібниця, але я рішуче не можу собі пояснити, як це Вам спало на думку написати таку чудну фразу. Пробачте мені: у відповідь на Ваш люб'язний лист я написав кілька таких речей, що їх, чого доброго, можна сприйняти як грубість. Я не хотів би, щоб Ви їх так сприйняли...»

Тургенєв Писареву:

«Вам «Дим» не подобається так само, як майже всім російським читачам; зважаючи на таку однотайність, я не можу не засумніватися в достоїнствах сво-

¹ Цитата з Гете. У листі Тургенєва два рядки німецькою мовою. (Переклад Н. Забіли).

го дитяти; проте Ваші аргументи мені здаються не зовсім правильними. Ви нагадуєте мені про Базарова і звертаєтесь до мене: «Каїне, де брат твій Авель?» Та Ви не збагнули того, що коли Базаров і живий, — в чому я не маю сумніву, — то в літературному творі згадувати про нього не можна; поставитись до нього критично — не годиться, до того ж тепер він може сам заявляти про себе — на те він Базаров; а говорити за нього його вустами — було б примхою, навіть фальшем. Виходить, ця «дзвіниця» не придатна, ну, а купину я обрав не таку вже низеньку, як Ви вважаєте. З височини європейської цивілізації ще можна оглянути всю Росію. Ви гадаєте, що Потугін (Ви, певне, його хотіли назвати, а не Литвинова) — той же Аркадій, але тут я не можу не сказати, що Ваше критичне чуття Вам зрадило. Між цими двома типами нічого спільного — у Аркадія немає ніяких переконань, а Потугін помер затятим і запеклим західником, — і мої зусилля загинули б надаремно, коли б не відчувався в ньому цей незгасний вогонь. Можливо, цей образ дорогий тільки мені, проте я радий, що він з'явився, що його на смерть проклинають саме в час цього всеслов'янського сп'яніння, якому тепер у нас віддаються. Я радий, що виставив саме тепер на моєму прапорі слово: «цивілізація» — в час, коли його закидають брудом з усіх боків «Si etiam omnes, ego pop!»¹. А про Литвинова нема чого й казати: він теж не Аркадій, він звичайна чесна людина — і все. Мені було б дуже легко ввести фразу на зразок того — що «проте, мовляв, є в нас тямущі і сильні люди, які працюють у тиші», — але я з поваги до цих людей і до цієї тиші волів не вжити такої фрази, молоді непотрібно, щоб їй мазнули медом по губах, — принаймні я так гадаю...»

Я вирішив навести ці листи повністю (вони ніколи ще, я гадаю, не були опубліковані французькою мовою), бо вважаю їх прекрасними, і вони здаються мені справжнім зразком взаємин між двома поколіннями письменників.

ІІІ. ОСТАННІ РОКИ.

У романі «Дим» Тургенєв порівнював зміни в Росії і російську думку з парою, що вкривала поля і вмить розвіювалась, не лишаючи слідів. Такий був при суд його розуму. Але ж він був росіянин і часто прагнув обгорнутись у таку пару.

Хоч Тургенєв вважав себе європейцем, він у жодній країні Європи не почувався вдома. 1870 року він уперше оселився на своїй віллі в Баден-Бадені. Раптово було оголошено війну. Віддавна в нього створилося про Німеччину уявлення ідеалістично сентиментальне. Старі німці в його романах були, як Бальзаків Шмуке, зворушливі і незграбні. На початку війни Тургенєв хвилювався за Німеччину: він уже уявляв, як жахлива армія Наполеона III завойовує країну Гете та Гегеля. Коли ж відкрив для себе нову Німеччину, матеріалістичну, могутню і невблаганну, — його симпатії змінилися. Він не схвалював анексії Ельзасу, але, як Буриданив осел космополітизму, не міг твердо стати на чийсь бік: «Дивна річ у такі дні не бути ані німцем, ані французом, а лише глядачем з ніг до голови, це не завжди приємно». Так, це неприємно, але що ж поробиш, коли Тургенєв народився глядачем?

Війна позбавила сім'ю Віардо прибутків. Пані Віардо запропонували в Лондоні уроки співів, подружжя вирушило туди, і Тургенєв, звичайно, поїхав з ними. Цього разу його перебування в Англії було досить довгим. Життя йому здавалося діяльним, але сумним. «Незаперечна аксіома: жоден англієць не має найменшого уявлення про те, що таке мистецтво». Дивна думка письменника про країну Джейн Остін, Джордж Еліот, Діккенса, Теккерея, Мередіта. Але Тургенєв, за винятком Росії, був до всього несправедливий. Особливо суворо він дивився на

¹ Якщо навіть усі — то я ні. (лат).

англійських поетів, і Россетті йому здавався штучним. Його завжди вражала англійська флегматичність. У Кембріджі він був присутній на студентській дискусії, де обговорювалося питання: «Чи заслуговують комунари симпатії англійців?» У великому залі зібралося багато молодих людей, і коли Тургенєв почув, як вони спокійно вислухували аргументи «за» і «проти», одностайно проголосували проти повстання, він сказав: «От тепер я розумію, чому ви, англійці, не боїтесь революції».

Справжню втіху він мав тільки від полювання в Шотландії.

Наприкінці листопада 1871 року Віардо повернулися до Парижа, а після короткої подорожі до Росії до них приєднався й Тургенєв. «Якщо ця родина вирушить в Австралію, я поїду слідом за ними». Подружжя і друг сім'ї найняли дві квартири на вулиці Дюе, 48. Тургенєв мав три кімнати на другому поверсі. В його кабінеті стояв диван, на якому він проводив більшу частину дня. На стінах висіли пейзажі Руссо, Коро, барельєф — профіль Поліни Віардо, її мармурова рука.

Розповімо одразу про друзів Тургенєва тієї пори: Флобера, Гонкура, Доде, Золя. Він часто зустрічався також із багатьма росіянами. Тургенєв у Парижі був для них «послом інтелектуальної Росії». Він приймав їх завжди ввічливо і привітно, надто привітно, бо був неспроможний відмовитися написати передмову чи сказати авторові, що рукопис дуже слабенький. Не раз він компрометував себе, незаслужено хвалячи чужі твори. Але йому були потрібні ці відвідувачі. Вони приносили з собою повітря Росії, без якого він не міг дихати і творити.

В той час, як у квартирі Тургенєва точилися безупинні розмови з російською молоддю, знизу линули звуки музики. Голос пані Віардо лишався чудовим. По неділях вона співала «Лісового царя», Сен-Санс акомпанував їй на фортепіано. Йй було вже п'ятдесят п'ять років, але вона ще чарувала своїх друзів. У 1874 році Тургенєв і Віардо купили спільно дачу «Ясени» в Бужівалі. Відтоді кожне літо він проводив з Віардо та їхніми дітьми. Вірна, але меланхолійна дружба. Чим дужче Тургенєв старів, тим частіше сумував. Не полишало відчуття, що він протринькав своє життя, — і як людина, і як письменник, — що вже кінець, що нічого вже не повернеться. «Ось знову я за столом, і темрява, чорніша за ніч, застилає мій розум... порожній день без мети, без барв минає, як мить... Я не маю ані права, ані бажання жити... Нема чого робити, чого чекати, чого жадати».

До цієї меланхолії додавалася невиліковна ностальгія людини, що опинилася далеко від батьківщини. «Досить було зустрітися з Тургенєвим, — розповідав Поль Бурже, — послухати його хоча б один вечір, щоб зрозуміти, скільки власне російського жило в цьому величному старигані з довгсю білою бородою, з трохи завеликим носом, простим поглядом, який водночас був справжнім космополітом. Його спогади мандрували з кінця в кінець Європи, від краєвидів острова Уайта до вулички університетського міста в Німеччині або неба сонячної Італії, і він усе це вмів чудово змалювати найпрекраснішою французькою мовою, що видавала, як довго він був у нашій країні і як він з нею зріднився».

Зовні Тургенєв і справді був космополітом, але в глибині душі лишався завжди росіянином. Адже в глибині душі людина не може бути космополітом. Там ховається щось невичерпне, потаємні думки, все підсвідоме, спогади дитинства, перші книжки, можливо, навіть почуття предків. Цей щедрий ґрунт ми бачимо в наших мріях і снах, а для письменника — це нива, на якій виростають прекрасні квіти. Коли б можна було пересадити себе на нове поле, придбати нову душу, стати духовним громадянином іншої країни, Тургенєв не страждав би так. Та він не міг. Майже неймовірно, щоб письменник, навіть прекрасно знаючи чужу країну, міг би написати добрий роман, в якому героями були б люди цієї країни. Англієць може зобразити англійця серед французів, і відповідно своїй культурі змалювати другорядних персонажів. Але поставити героя-француза в центрі твору, зробити його дзеркалом людського суспільства, пророком автора — це досить

небезпечно. У Діккенса, такого правдивого, навіть коли він висміює англійців, виїшла незграбна карикатура на американця в «Мартіні Чезлвіті».

Для Тургенєва справжній матеріал, нива його таланту — це поля Спаського, російські селяни, старі дворяни, молоді революціонери, це ті загадкові жінки — такі прекрасні й такі чужі нам. Він сказав якось Гонкурові: «Мені для творчості потрібна зима, холоднеча, як у нас в Росії, мороз, що перехоплює подих, дерева, вкриті памороззю...» Як він задихався на вулиці Дуе, 48!

Для письменника боляче, коли він не знаходить навколо себе сюжетів, тоді він наче голодний, якому бракує їжі. Тургенєв шукав виходу з цього становища, сподіваючись переселити героя своєї національності в чуже оточення. Він обмірковував сюжет роману, де хотів протиставити росіянку французів: «Юна російська дівчина проймається ідеями нігілістів, покидає батьківщину й оселяється в Парижі. Вона зустрічається й одружується з молодим французом-соціалістом. Спочатку в їхньому житті все гаразд. Їх єднає спільна ненависть до законів, умовностей. Та ось молода жінка стрічає свого співвітчизника, він розповідає їй, що роблять російські соціалісти в її рідній країні. Вона дізнається, що мета, ідеї і почуття російських революціонерів не мають нічого спільного з соціалістами німецькими чи французькими, і відчуває, яка глибока прірва розділяє її з чоловіком, замість повної гармонії, в яку вона вірила».

Це прекрасний сюжет, який Тургенєв міг би розробити, але, на його погляд і смак, недосить російський. Здавалося, старіючи, він дедалі менше й менше захоплювався Заходом.

Таке явище досить поширене — старі подумки вертаються до свого дитинства і вмирають, шепочучи слова, що їх не вимовляли з першого року життя. «Те, що придбаєш першим, — губиш останнім», — кажуть психологи. Тургенєв, який так прагнув бачити Росію повернутою до Заходу, казав тепер своїм друзям, що французи й німці вичерпали свою енергію. Він відчував тепер огиду до їхніх ідей. Якось у Флобера він говорив: «Так, ви люди лагінської раси, у вас ще живий дух римлян з їхнім схилянням перед священним правом: одне слово, ви люди закону... Ми не такі... як би це вам пояснити? Уявіть собі, що в нас у Росії стоять колом усі старі росіяни, а позад них юрмляться молоді росіяни. Старі кажуть «так» або «ні», а ті, що стоять позаду, тільки погоджуються з ними. І от перед цими «так» або «ні» закон безсилий, він просто не існує, бо в нас, росіян, закон не кристалізується, як у вас. Наприклад, крадіжки в Росії — справа частенька, та якщо людина вкраде хоч і двадцять разів і зізнається в крадіжці, але буде доведено, що на злочин її штовхнув голод, злидні, — її виправдають... Атож, ви люди закону, люди честі, але ми, хоча в нас і самовладдя, ми люди...» — Він відшукував слово, і Едмон Гонкур йому підказав:

— Людяніші!

— Саме так! — підтвердив він. — Ми менше зв'язані умовностями, ми людяніші!»

Кожний народ пишається, що він такий, який є. Латиняни, які його оточували, пишались, що вони люди закону. Але Тургенєв, говорячи про зневагу до умовностей, цим самим засуджував іноземців. Коли він писав (а писав він тоді дуже рідко), то звертався до спогадів юності. Так він створив: «Весняні води», «Степовий король Лір», так він додав до «Записок мисливця» прекрасне оповідання, присвятивши його Жорж Санд. Називається воно «Живі моці», — це проста розмова з селянкою, яка зовсім молодою захворіла і лежала в хатині, неспроможна рухатися, самотня; її з ласки годували сусіди, єдиною її розвагою було прислухатися до гомону, який долітав до неї, або дивигись на бездомного собаку, що інколи підходив до її ліжка, але вона попроси все лишалася побожною, смиренною, і в якомусь розумінні щасливою.

Що ж відбувалося тим часом у Росії, про яку Тургенєв постійно думав? Ми вже згадували про глибоке розчарування, яке настало після реформи. Селяни лишилися такими ж знедоленими, як і до визволення. Поміщики, напіврозорені, скаржилися. Утворювались провінційні ради — земства, але пуття з них ніякого не було. Ніщо так не засмучує людей, як довго очікувана реформа, що не приносить їм щастя. Віра була зруйнована, ентузіазм згас. Серед російської молоді розвинулось глибоке недовір'я до легальних методів. Нічого вже не чекаючи від царя та його чиновників, молоді росіяни вирушали за кордон, де ждали прилучитися до соціалістичних та революційних ідей. Газети, що їх видавали за кордоном Герцен і Бакунін, таємно доставлялися в Росію. Паризька комуна стала для російських революціонерів зразком активної боротьби. У Швейцарії російські студенти спілкувалися з емігрантами-комунарками і засвоювали ідеї соціальної революції. Незабаром стурбований царський уряд наказав російським студентам повернутися в Росію.

Тому близько 1873 року в країні зібралося багато палкої молоді. Велику роль серед неї відігравали жінки, бо з 1850-х років у Росії були відкриті вищі курси для дівчат. Пізніше вчені організували в Петербурзі жіночі медичні курси. Уряд був занепокоєний. Ці культурні, освічені жінки, так само як і юнаки, прагнули зміни режиму, але не знали, як це зробити. Селяни та робітники були для них чужими, вони не розуміли ані ідей, ані мови цієї молоді, яка так жадала любити свій народ. Що ж робити? Більшість вважала, що треба йти «в народ», роз'яснювати йому його злиденне становище і закликати до боротьби. «Наша мета, — казала Софія Бардіна, — заронити в свідомість народу ідеали справедливого устрою, розбудити в ньому ще приспані почуття».

У 1872—1878 роках близько трьох тисяч юнаків та дівчат, здебільшого дворянського походження і з інших прошарків суспільства, «пішли в народ». Інженери, лікарі, акушерки, вчителі — вони розсіялися по селах поодино, деякі парами, з'єднавшись фіктивним шлюбом. Мабуть, справді легко було захопитися і піти сміливо з цими прекрасними курсистками, які, не вагаючись, змінили багаті хутра на робітничі пальта. Ті, хто «йшов у народ», учились різних ремесел, щоб заслужити довір'я селян, і тоді читати їм і тлумачити революційні листівки. Деякі з них перевдягалися під селян і працювали разом з ними на полях або наймалися на фабрики. Тургенєв під час своїх приїздів до Росії глибоко зацікавився цим рухом. Перебуваючи на батьківщині, він лише спостерігав та полагоджував свої справи, бо не сподівався, що ним ще захоплюються на батьківщині, вважають його великим письменником. Йому здавалося, що читачі байдужі до його нових творів. В обох столицях Тургенєв зупинявся лише на короткий час і поспішав до Спаського, де оселявся в своєму старому домі, гуляв у саду, відвідував сусідів. Він розповідав їм про Францію і французів, пояснював їхнє своєрідне ставлення до сім'ї та кохання, розповідав також про інших європейців, про англійців, з їхніми незбагненними звичаями та смаком. Розказував, як Теккерей пирскав од сміху, слухаючи вірші Пушкіна, яких зовсім не сприймав.

Тургенєв займався також своїми земельними справами. Управитель виявився злодієм, селяни крали не менше. Вони вирубували ліси, відкривали шинки. Тургенєв, приїжджаючи, щоразу влаштовував свято, на яке приходили мужики та селянки в червоних сукнях, вишитих золотом. На терасах виставлялися відра горілки. Та хоча він дивився на цей народ, що, казали, має відродити Європу, з дедалі більшим скептицизмом, у нову Росію він вглядався з пристрасною цікавістю. 1876 року Тургенєв опублікував роман «Новь» («Цілина»), який обурив багатьох читачів.

Головний герой Нежданов — студент-революціонер. Так само, як Жюльєн Сорель, він наймається репетитором до багатого промисловця Сипягіна, який

вважає себе лібералом. Нежданов їде до нього на село. Племянниця Сипягіна Маріанна поділяє революційні погляди Нежданова. Вона бажає йти з ним «у народ», вона гадає, що любить його. Вони тікають удвох і знаходять притулок у сусіда, управителя фабрики, також революціонера, Соломіна.

Соломін — новий тип для Тургенєва. Це людина передових ідей, але він активний і діяльний; такого героя Тургенєв досі марно шукав у Росії і сподівався знайти його в новому поколінні, яке вийшло з народу. Соломін не вірить у задуми Нежданова й Маріанни. «Соломін не вірив у швидку революцію в Росії, проте не бажав нав'язувати свої думки іншим і не заважав їм. Він добре знав петербурзьких революціонерів — і якоюсь мірою співчував їм, бо сам був з народу, але він розумів, що цей народ, без якого «годі щось вдіяти», ще треба довго готувати, але не для того і не так, як вони.

Нежданов, навпаки, ще один із тургенєвських меланхолійних мрійників. «Та чи вірить він, зрештою, в цю справу?..

— О, естетику проклятуший! Скептику! — безгучно шепотіли його губи...

Який ти, в біса, революціонер? Ти пиши собі віршики та длубайся у своїх нікчемних дешевеньких думках і дрібних почуваннях, копирсайся в усяких психологічних міркуваннячках і тонкощах, а головне, — не сприймай своїх хворобливих нервових нападів і примх за мужнє обурення, за чесну лють переконаної людини! О Гамлете, Гамлете, принце датський, як мені позбутись твоєї тіні? Як перестати наслідувати тебе в усьому, навіть у ганебній насолоді самобичування?!»

Нежданова охоплював жах від того нерозуміння, що його він зустрічав. «Ось уже два тижні як я «ходжу в народ» — і, їй же богу, більшого безглуздя навіть уявити собі неможливо. Звичайно, тут провина моя — а не самої справи. Звісно, я не слов'янофіл, я не з тих, котрі лікуються народом; я не прикладаю його до свого немічного тіла, як фланелевий начеревник... Я хочу сам впливати на нього: та як? Як це зробити? Виявляється, що коли я з народом, то тільки горнуся до нього та прислухаюсь, а коли доводиться щось самому сказати, — гірше бути не може. Сам відчуваю, що нездатний. Наче поганий актор у чужій ролі».

Фінал книжки сумний. Самі селяни заарештовують заколотників-студентів. Нежданов накладає на себе руки. Маріанна одружується з Соломінім. Отже, як і в романі «Напередодні», Тургенєв закінчує тим, що віддає юну палку дівчину людині сильній, засуджуючи ще раз мрійника, російського Гамлета, власне кажучи, себе самого.

Соломін подобається Тургенєву своєю врівноваженістю. «Розумний, як день, і здоровий — як риба. Чи не дивно! Адже в нас на Русі як велося: коли ти жива людина, з почуттям, із розумом, — так обов'язково ти хворий!»

«А як ви собі це уявляєте — почати? Не барикади ж зводити, — мовив Соломін, — та й не жіноча це справа. А от ви сьогодні якусь Ликеру розумному навчіть, повірте, це вам буде нелегко... Помієте дитину, абетку їй покажете, дасте хворому ліки... — от вам і початок!.. Вам хотілося б собою пожертвувати? Ви пробачте мені... але, на мою думку, нужденному хлопчиськові голову розчесати — жертва, і велика жертва, на яку не всі здатні».

Наприкінці книжки всі симпатії на боці Соломіна. «Такі, як він, — справжні...»

Звичайно, книжка не сподобалася нікому. Революційна молодь обурилась. Знову погляд Тургенєва, надто тверезий, обманув сподівання і розсердив читачів. Він розсердив як консерваторів, так і революціонерів. Діти були незадоволені, батьки, можливо, ще дужче, вбачаючи погрозу для себе з боку діяльної грізної сили Соломініх. Що ж до людей мистецтва, то вони твердили, що

Соломін, як колись болгарин у «Напередодні», образ штучний, абстрактний, що таких Соломініх ніколи в Росії не буде.

Але Росія — країна почуттів дуже непостійних. Політичний клімат уже не був таким, як тоді, коли Тургенєв замислив «Цілину». Влада жорстоко карала «місіонерів», котрі, як Нежданов і Маріанна, «йшли в народ». Відбулося два величезні процеси — «193-х» і «50-ти». Обвинувачених покарали, а втім їхній процес завдав більше шкоди режимові, ніж пропагандистам. Оскільки мирну пропаганду переслідували, молоді люди стали вдаватися до терору. Після процесу «193-х» генерала Трепова, начальника петербурзької поліції, поранила з револьвера одна дівчина. Особисто вона нічого проти нього не мала. Зізналася, що хотіла покарати його за те, що одного дня, оглядаючи в'язницю, він наказав відшмагати студента, політичного в'язня, який його не привітав. Дівчину виправдали. Замахи терористів множились. У країні, поділеній на шість великих військових округ, оголосили щось на зразок воєнного становища. Виконавчий революційний комітет відповів на це смертним вироком для імператора Олександра II. Хоча, як людина, цей імператор був добрим і намагався правити країною справедливо, проте при режимі абсолютизму самодержець однаково відповідає і за добро, і за зло..

Коли в 1879 році Тургенєв приїхав до Росії, то був здивований, що його зустріли як славетну людину. Його всюди запрошували, він виступав прилюдно з читанням своїх творів. Дівчата, які шість місяців тому проклинали письменника за «Цілину», тепер благали підписати їм цей самий роман. А втім ця слава не була такою несподіваною, як здавалось. Насамперед, усі знали, що Тургенєв репрезентує давні ліберальні традиції, що він прихильник конституції, і люди помірковані, які засуджували і насильство влади, і жорстокість замахів, вбачали в цьому письменникові виразника політичних ідей, що їх самі вони не наважувалися проголошувати. До того ж Тургенєв став уже класиком. Треба тривалий час, щоб книжка, навіть геніальна, стала відома всьому народові. Тепер же навіть робітники на станціях підходили до Тургенєва і питали, чи не він автор «Записок мисливця»?

Письменник розумів, що це несподіване вшанування — замасковані політичні маніфестації. Він сказав на одному виступі в Москві, що йому аплодують не як письменнику, а як лібералу. Під час великого обіду в Петербурзі на його честь він говорив про «завершення будови» і всі розуміли, що він вимагає конституції.

А втім Тургенєв з сумом відзначав, що найрадикальніша молодь тримається осторонь від цих торжеств, присвячених йому. Ні від кого так не жадаєш схвалення, як від тих, з ким не погоджуєшся. Одного разу він відвідав збори молодих письменників, які спільно видавали революційний журнал. Контакту не вийшло. Ці письменники були люди з народу, вони жили у важких умовах. Тургенєв був багатою людиною, довгий час він, хоча й не думаючи про це, експлуатував своїх селян. Навіть зовні вони були геть різні. Тургенєв був велетнем, а ці добродії — маленькі й змарнілі від недоїдання. Вони його спитали: «Що ви думаєте про сучасний стан у Росії? Чи не напередодні ми революції, як Франція у 1789 році?» «Майбутнє в руках у бога, — відповів Тургенєв. — Поки окремі опозиційні струмки не злилися в одну течію, про революцію, мені здається, говорити рано». Запала важка тиша. На іншій зустрічі Тургенєва спитали, чи треба приєднуватися до терористів, чи «йти в народ», «Я бачу, — мовив він після хвилиної мовчанки, — що молодь досі занепокоєна питанням, що треба робити. На це вона сама повинна знайти відповідь. А я навітуюсь у Росію рідко і не можу вирішувати такі складні політичні проблеми».

У 1880 році Тургенєв зустрівся з Толстим. Ще у травні 1878 року він одержав від нього листа. Толстой переживав глибоку моральну кризу і бажав примиритися в християнському розумінні з усіма, кого він міг колись образити. Він писав: «Знаючи, який ви добрий, я майже певен, що ваше вороже почуття до мене минуло раніше за моє».

Злостивість не була притаманна характеру Тургенєва. Якщо йому пропонували примирення, легко було передбачити, що він згодиться. Через три місяці він відвідав Ясну Полянку і їздив туди ще двічі, востаннє — 1880 року.

Графині Толстій він видався постарілим, посивілим і якимсь ніби здитинілим. Вона була зачарована його виключним умінням розповідати. Толстой визнав свого гостя блискучим співрозмовником, але був шокований його меланхолійною веселістю, за якою Тургенєв ніби ховався від важливих проблем і, здавалося, знаходив задоволення лише в дрібницях. Після від'їзду гостя Толстой написав йому листа і просив ніколи більше не говорити з ним про його твори. «Бог відає, — писав Толстой, — що згадка про мої твори викликає в мене дуже неприємне складне відчуття, в якому головне — сором і страх, що з мене сміються... Мені здається, що й ви смієтеся з мене, хоча я вас люблю і вірю непохитно у вашу прихильність. Отож не будемо більше говорити про мої книжки». Далі йшлося, що не можна порівнювати між собою двох різних людей, бо кожен по-своєму розв'язує свої проблеми, «по-своєму втирає собі носа».

Тургенєв йому відповів: «Хоча ви й просите не говорити про ваші твори, проте не можу не зауважити, що в мене й на думці ніколи не було сміятися з Вас; деякі Ваші речі мені дуже подобалися, інші дуже не подобалися, але чого я мав би сміятися?..»

Важко уявити щось сумніше і щось звичайніше, ніж ця боротьба двох великих людей, які були створені для взаємоповаги і які через один хибний крок чи образу довго ворогували, майже ненавиділи один одного, як два рицарі, що не піднімають своїх залізних заборол.

Можна собі уявити, як деякі вчинки Тургенєва, часто найлюб'язніші, драгували Толстого. У 1880 році Тургенєв зустрів у Ясній Полянці багато молоді, він умів її розважати. У родині Віардо Іван Сергійович звик до дітей, до того ж він любив подобатися. Якось увечері затіяли гру, яка полягала в тому, що кожен мав розповісти про найкращу мить кохання у своєму житті. Історія Тургенєва була проста, скромна і вся в його стилі. Він кохав дівчину, але гадав, що не йому вона відає свої почуття. Та ось одного разу ненароком побачив її очі, втуплені в нього, і зрозумів, що вона любить його. Оце й усе. Його найкращий спогад кохання. Після цієї розповіді юнаки й дівчата зразу почали пильно вдивлятися одне в одного. Тургенєв того ж вечора танцював канкан з дванадцятирічною дівчинкою. Толстой записав до свого щоденника: «Тургенєв... канкан... сумно». Іншого вечора, коли за столом сиділо тринадцять людей, Тургенєв мовив: «Хто боїться смерті, підніміть руку!» І сам підняв свою. Того ж вечора Толстой занотував до свого щоденника: «Як Тургенєв не боїться боятися смерті?»

Двоє чоловіків щиро прагнули порозумітися. Кожен із них визнавав, що другий великий письменник, але в них було дуже мало спільного. Те, що було дорожчим для одного, не мало ніякої вартості для другого. Тургенєв не міг дихати в атмосфері толстовської моралі. Він, для якого мистецтво було реальністю, не міг зрозуміти автора «Що таке мистецтво?»

«Мені дуже шкода Толстого. — писав він Полонському, — а втім, кожен розважається по-своєму». А в іншому місці з приводу сповіді Толстого: «Я прочитав її з великою цікавістю. Ця річ незвичайна своєю щирістю, правдою і силою переконання, але принципи помилкові, і вони, зрештою, ведуть до найпохмурішого заперечення всього людського у житті. Це той самий нігілізм».

Під час свого перебування в Ясній Полянці у 1880 році Тургенєв говорив графині Толстій, що він більше не пише, бо не захоується, а він ніколи не міг писати, коли не любив. Звичайно, пані Віардо зберігала свою владу над ним. Навіть у хвилини, коли йому здавалося, що він дуже щасливий у Росії, він раптом казав друзям: «Якщо пані Віардо мене зараз покличе, я поїду до неї». Проте він часто нарікав, що його життя присвячене дружині іншого. Колись він радив молодим людям не одружуватись. Тепер він їм казав: «Одружуйтесь, обов'язково одружуйтесь. Ви не можете собі уявити, яка сумна самотня старість, коли доводиться тулитися на краєчку чужого гнізда, жити, наче старий пес, якого не проганяють лише зі звички та жалю».

А втім, в останні приїзди до Росії його цікавили й інші жінки. Любов? Можливо, адже кожне слово багатозначне, а почуття Тургенєва завжди були напівдорозі між пристрастю і дружбою. Своїм прекрасним приятелькам, як і завжди, він багато говорив про їхні руки. «Дуже мені хотілося б провести кілька годин із Вами, — писав він баронесі Вревській, — пити чай і дивитись на морозяні візерунки на вікнах... Ні, яке безглуздя!.. дивитися вам в очі, такі гарні, і зрідка цілувати Ваші руки, такі ж гарні, такі ж великі... але я люблю такі». І пізніше: «Відчуваю, що старію... і це дуже сумно. Страшенно хотілося б перед кінцем викинути якогось коника... Чи не допоможете?»

Та чи жадав він насправді покинути острів дружби? «Відтоді, як я Вас зустрів, я полюбив Вас як друг — і в той же час у мене виникло невідступне бажання володіти Вами, проте воно було не настільки неподоланим (та й немолодий уже я був), щоб просити Вашої руки, — до того ж і інші причини стояли на перешкоді; з другого боку, я знав дуже добре, що Ви не погодитесь на те, що французи називають *une passade*¹... От Вам і пояснення моєї поведінки». У шістдесят років він поводив себе з баронесою Вревською, як колись із Тетяною Бакуніною.

Проте цьому великому художникові сентиментального кохання судилося полюбити ще раз у своєму ж дусі. Існує цікава симетрія між старістю і юністю... Хто був романтиком замолоду, лишається ним до смерті, і любов у старих, як і в юних, така ж боязка і меланхолійно чарівна. У 1879 році Тургенєв повірив, що зустрів у Росії нову Поліну Віардо. Тоді ставили на сцені його комедію «Місяць на селі». Другорядну жіночу роль повинна була грати молода актриса Марія Гаврилівна Савіна². Тургенєв не вважав, що ця роль має важливе значення і здивувався, з яким інтересом сприйняла її актриса. «Та що тут грати?» — питав він її. Проте, коли побачив, що вона зробила з образом, який він ледь накреслив, то вигукнув: «Хіба це та Вірочка, яку я написав? Я зовсім не надавав їй такої ваги. Для мене головний персонаж — Наталя Петрівна». Тургенєв одразу визнав, скільки добра і самозречення може бути в дівчині, яка вперше покохала.

Одразу між Тургенєвим і Савіною склалися близькі взаємини. Він бачив у ній не лише чарівну юну жінку, але й тонку і ніжну актрису. Це було почуття, дуже схоже на те, якого він колись зазнавав на лапі № 3 білого ведмеда. Савіна, як і пані Віардо, вміла запалити глядачів, і їй теж можна було сказати «Зупинись! Залишся в моїй згадці такою, якою я побачив тебе в цю мить». Савіній можна було довірити свої мрії, плани, думки про сучасників. До того ж вона була росіянка. Почуття Тургенєва були їй завжди зрозумілі. І врешті те, чого він не мав «там», — Савіна була молода й чарівна. На час першої вистави «Місяць на селі» їй минуло двадцять п'ять років. Вона зустрілася з Тургенє-

¹ Флірт.

² Історію Савіної тут розповідаю за російським текстом Коні та Молчанова, що його люб'язно переклали мені мої російські друзі. (Прим. автора).

вим тоді, коли, як він казав, російська публіка «простила» його і скрізь приймала з ентузіазмом. Це його молодило і надавало йому сміливості. Він питав тепер себе: «Чи випадково на цьому сухому дереві пробиваються нові паростки? Юні жіночі душі затопили моє серце, і під їхнім ласкавим доторком воно знову зарожевіло давно пригаслими вогниками. Я відчуваю, — писав він Савіній, — що Ви стали в моєму житті чимось незамінним... Про Вас я думаю часто... частіше, ніж слід... Я люблю вас!»

Він запрошував її провести два дні в Спаському, бо вона мала їхати з Петербурга до Одеси і Спаське було по дорозі. Савіна не дала згоди, але Тургенєв провів її в поїзді до Орла. Там він попрощався з нею і другого дня писав їй: «Люба Маріє Гаврилівно, півтори години тому я повернувся сюди — і от пишу Вам. Ніч я провів у Орлі — чудову ніч, тому що я весь час думав про Вас, і погану, бо не міг стулити очей... Коли вчора увечері ви стояли біля відчиненого вікна — а я мовчки стояв перед Вами — я вимовив слово «шалена»... Ви подумали, що я про вас — а у мене в голові було зовсім інше... Мені кортіло — хіба ж не шалена думка? — схопити Вас і віднести у вокзал... Та розсудливість, на жаль, перемогла... Але уявіть собі, що було б у газетах! Я ніби бачу замітку під заголовком «Скандал на Орловському вокзалі»: «Вчора тут трапилась надзвичайна подія: письменник Т. (до того ж старий!), проводжаючи відому актрису С., котра їхала на блискучий ангажемент в Одесі, зненацька, в момент від'їзду, наче в нього вселився біс, вихопив пані С. через вікно з вагона, незважаючи на опір артистки» і т. ін. і т. ін. Який грім і гуркіт по всій Росії! А втім — це все висіло на соломинці... як майже завжди буває в житті...» Минали дні, та хоч би про що він намагався думати, «десь на дні душі лунала одна й та сама нота».

Він думав, що та мить у вагоні, коли він відчув себе трохи не двадцятирічним юнаком, була останнім спалахом лампади, а напіврозчинені дверцята, за якими марилося йому щось таємниче, чудове, зачинилися для нього назавжди.

Наступного року Савіна, хвора, погодилася трохи пожити в Спаському. Це стало великим святом для Тургенєва. Чи він читав гостям свою «Пісню переможного кохання», чи гуляв із ними в лісі, слухаючи «голоси ночі», Тургенєв намагався пізнати краще свою гостю. «За ці п'ять днів я ще краще пізнав Вас — з усіма Вашими достоїнствами і вадами, і саме тому привернувся до Вас ще дужче. Я для Вас друг, на якого Ви цілком можете звіритись». Через місяць Савіна була заручена¹. Знову палке кохання перейшло в дружбу. Але вже через два місяці він писав їй: «А уявіть-но собі таку картину: Венеція, приміром, у жовтні (кращий місяць в Італії), або Рим. По вулиці йдуть — або катаються в гондолі — двоє чужоземців. Він високий, незграбний, з білим волоссям, довгоногий і дуже щасливий, вона — струнка пані з чорними очима і таким же волоссям... уявімо, що вона теж щаслива. Вони відвідують музеї, церкви і т. ін., обідають разом, увечері вдвох у театрі — а потім... потім моя уява поштиво зупиняється... Чи тому, що це треба таїти... чи тому, що таїти нема чого?» Усе закінчується знову руками: «Я не знаю ручок, які було б приємніше цілувати, ніж Ваші».

Остання з його новел «Клара Мілич», без сумніву, натхнена цим почуттям і реальною пригодою з іншою актрисою — Кадміною. Сюжет розгортається цікаво. Клара, молода актриса, типу «палких дівчат», нестямно закохується в юнака аскетичного і холодного. Він відштовхує її, тому що боїться життя (тема чисто тургенєвська), і вона отруюється на сцені під час вистави. Після її смерті юнак неспроможний думати ні про що, крім цієї драми, до якої він причетний, і накладає на себе руки, аби бути з тією, яку відштовхнув живою.

¹ З Всеволозьським.

«Враження таке, — пише Ярмолинський, — що Тургенєв прагнув цим оповіданням переконати себе, хоч і мало в це вірив, що завдяки коханню людина не зникає по смерті зовсім»...

Кохання до баронеси Вревської і актриси Савіної відіграли лише незначну роль у житті Тургенєва. Його сімейним притулком були «Ясени» в Бужівалі, на вулиці Дуе, 48. «Коли б мені довелось вибирати, — казав він, — чи бути першим письменником світу, але ніколи не бачити Віардо, чи бути їхнім сторожем десь на краю світу, я обрав би місце сторожа».

Ми можемо легко уявити десять останніх років його життя в Парижі, в середовищі, добре нам знайомому, — бо це Санд, Флобер, пізніше Гонкур, Альфонс Доде, Золя і ще зовсім молодий Мопассан. Перед Санд, як ми вже казали, він завжди щиро схилявся. Вона була вчителем його юності, і їй він був зобов'язаний тією, хоч і неповною, правдою, яку знаходять і завжди знаходять у віці, коли цілковита правда ще недоступна!

Флобер був йому ближчий. Вони познайомились у 1858 році, а заприятелювали в 1863. «Цих геніальних людей, — казав Альфонс Доде, — поєднувала властива їм обом простодушна доброта. Це Жорж Санд їх «одружила». Флобер — хвалько, фрондер і Дон-Кіхот, мав голос як у військової сурми. Зі своєю могутньою і влучною іронією, вдачею норманна-завойовника, він був чоловічою половиною цього духовного шлюбу. Та хто б угадав у другому велетні, з його волохатими бровами і величезним чолом, нервову, млосну й палку, наче східна рабіня, жінку? Виходить, і справді душі інколи потрапляють не в ту оболонку: чоловіча душа опиняється в жіночому тілі, а жіноча — в грубій подобі циклопа».

Обидва письменники завжди прагнули писати досконало. Тургенєв дуже дбав про простоту. Дюма казав, що Флобер — це велетень, який рубає ліс і виготовляє сірникові коробочки. Тургенєв же рубав дерева тоненькі і споруджував з них оселі людської величі. Та їх зближувала повага до мистецтва. Флобер звав Тургенєва «добрим московитом» і вважав його найкращим літературним порадицею. «Я провів учора прекрасний день із Тургенєвим, прочитав йому сто п'ятнадцять сторінок «Святого Антонія». Після цього прочитав майже половину «Останніх пісень». Який це слухач! Який критик! Він приголомшив мене глибиною та чіткістю своїх висновків. Коли б усі, хто береться судити про книги, могли його слухати! Нічого від нього не приховалось. У кінці твору на сто віршів він не забув про один слабенький епітет! Щодо «Святого Антонія» він мені дав дві чи три наддивовижу тонкі поради».

Після війни 1870 року для Тургенєва стало звичкою щонеділі приїздити до Флобера, Флобер, одягнений у халат, з фескою на голові, приймав гостя у своїй паризькій квартирі в парку Монсо. Тургенєв приносив томик Гете або Свінберна і легко, відразу перекладав друзям. Приходив інколи Генрі Джеймс Коли Флобер переїхав до передмістя Сент-Оноре, — збиралися там.

«Головною темою розмов, — казав нам Генрі Джеймс, — були питання форми. Співрозмовники були переконані, що мистецтво й мораль — дві цілком протилежні категорії, і єдина вартість роману — це бути добре написаним».

Тургенєва інколи дуже дивували естетичні теорії та ідеї Флобера. Обидва вони починали з романтизму, але Флобер лишився більшим романтиком, ніж Тургенєв. Уявляємо подив «доброго московита», коли він читав в одному листі Флобера: «Якщо я продовжуватиму в цьому темпі, то закінчу «Іродіаду» на кінець лютого... Що ж це буде? Я не знаю. У всякому разі — страшенно багато шуму, реву, пафосу, гіперболічність. Будьмо несамовиті!» Тургенєв давно вже перестав бути несамовитим і жахався реву.

Якось Флобер скаржився пані Санд, що він ніяк не може дійти згоди зі своїми друзями про певний тип французької прози. «Як важко порозумітися! Ось Тургенєв і Золя — я їх дуже люблю і вважаю справжніми художниками. Але ж вони зовсім не захоплюються прозою Шатобріана і ще менше Готьє. Слова, які мене чарують, їм здаються пустими. Хто з нас помиляється? І як по-добатися читачам, коли найближчі друзі не розуміють тебе? Це мене глибоко засмучує. Не смійтеся!»

Коли ці два письменники були разом, то найчастіше говорив Тургенєв, а Флобер уважно й шанобливо слухав. Мопассан описував, як Флобер «побожно слухав, втупивши в нього свої широко розкриті блакитні очі і відповідаючи ніжному і слабкому голосу своїм трубним голосом, що вилітав, мов звуки горуна з-під його вусів старого воїна-галла».

Проте деяка різниця смаків не могла глибоко роз'єднати цих двох людей, бо їх надто зближало інше — «спільний культ поезії й однаковий жах перед міщанами». «Обидва вони жили сьогоднішнім днем і прагнули до однієї мети — літератури, щоб зрештою дійти до пустки, болю, непереможної меланхолії, до почуття, що все на світі — марнота».

У них була однакова філософія, однакове ставлення до ворожого світу, однакова неприязнь до банальності, і в основі, незважаючи на еволюцію Тургенєва, однаковий невиліковний романтизм.

«Я прочитав, — писав Тургенєв (Флоберові) 25 жовтня 1876 року, — другу пісню «Дон-Жуана» лорда Байрона — і це був єдиний яскравий промінь, що освітив моє сіре життя».

В основному завдяки Флоберові Тургенєв зблизився тоді ще з кількома французькими письменниками. У 1872 році Флобер запросив його на обід з Теофілем Готьє і Едмоном Гонкурром. Під цією датою ми знаходимо в щоденнику Едмона Гонкура портрет старого Тургенєва. «Тургенєв — лагідний велетень, люб'язний варвар із сивою чуприною, що спадає на очі, з глибокою зморшкою, що прорізує чоло від скроні до скроні, немов борозна від плуга. Своєю дитячою безпосередністю в розмові він одразу чарує і, як кажуть росіяни, «звоблює» вас поєднанням наївності і лукавства, таким типовим для слов'янської раси, а в Тургенєва особливо помітним завдяки оригінальності його розуму і глибині його знань».

Були й інші обіди. Пані Санд приєднувалась до друзів. Вона «ще дужче висохла, але, як і раніше, була по-дитячому чарівна й весела, така собі бабуся з минулого сторіччя».

Згодом, відчувши смак до таких обідів, Флобер вирішив влаштувати їх щомісяця, і 14 квітня в кав'ярні «Ріш» відбувся перший обід, на якому були присутні друзі, що їх відтоді розлучала тільки смерть: Флобер, Тургенєв, Золя, Альфонс Доде. Золя не міг одразу сподобатися Тургенєву. Його прикροці, нарікання на певного роду карантин, в якому його тримали, його твори дивували чоловіка, набагато за нього старшого, бо Тургенєв сприймав несправедливість у світі, як щось неминуче.

«Один мій російський друг, — говорив він, — запевняв, що Жан-Жан Руссо — тип виключно французький, його не знайдеш ніде, крім Франції».

Це Золя змусив його згадати про Руссо. Його естетики Тургенєв не сприймав так само. «Я прочитав Золя, — писав він Флоберу. — Мені його шкода. Так, я співчуваю йому і побоююсь, що він ніколи не читав Шекспіра. У нього свої завдання, від яких він ніколи не звільниться».

На думку Флобера, так само як і Тургенєва, цим молодим письменникам бракувало поезії. «Я читав, як і Ви, — писав Флобер, — кілька уривків з «Пастки» Золя. Мені не сподобалося. Він манірний навпаки. Він вважає, що е

слова енергійні, як Като і Мадлон вважали, що є слова благородні... Прочитай-те його понеділкові фейлетони, і Ви побачите, як він певний, що відкрив натуралізм. А про поетичність та стиль, елементи вічні, він ніколи і не згадує. Він схожий у чомусь на нашого друга Гонкура, який запевнятиме Вас, що французька література до Бальзака не існувала. Ось куди заводять хибні погляди, розумування та острах бути шаблонним!»

Часто обіди проходили сумно.

«Мені часом здається, що я вже мертвий», — казав Теофіль Готьє. «А в мене трохи інше відчуття, — підхоплював Тургенєв. — Ви знаєте, інколи в кімнаті чути ледь вловні пахощі мускусу, їх не можна відігнати... знищити... Так от, навколо мене ніби запах смерті, небуття».

Цей запах його переслідував. Кожна смерть одного з друзів наводила на думку про близький кінець. «Смерть пані Санд завдала мені багато горя. Бідолашна мила пані Санд! Яке золоте серце вона мала! Як їй були чужі дріб'язковість, міщанство, фальш — яка це була славна людина і добра жінка! Тепер усе це там, у страшній, ненаситній ямі, безмовній, безглуздій, яка навіть не відає, що вона пожерла! Та нічого не поробиш — постараємось тримати голову над водою». 1878 року йому виповнилось шістдесят. «Звідси починається кінець життя... Воно набирає цілком особистого й оборонного — в боротьбі зі смертю — характеру».

В 1880 році Тургенєв розповідав друзям про спазм серця: «Це трапилось кілька днів тому, вночі. Спазм немов змішався з темною брунатною плямою, що розпливалася на стіні над ліжком. То була Смерть». Того року помер Флобер. Гонкур, Доде, Золя прийшли на монументальне кладовище Руана. Навколо них розмовляли про камбалу по-норманському, про каченят у помаранчах. Над кладовищем розливалися пахощі глоду. Тургенєва там не було. Він поїхав чи не востаннє до Росії, пропонував там провести збір коштів на пам'ятник Флоберу, але безуспішно. У 1882 році обіди ще відбувалися, але на них не говорили ні про що, крім смерті. «А для мене, — зауважував Тургенєв, — це звичайнісінька думка. Коли вона спадає мені, я її відводжу ось так, — і він ледь помітно махав рукою, — бо для нас слов'янський туман — це майже благо... Він рятує нас від логіки, від послідовності в думках... У нас, коли людину захопить заметіль, кажуть: «Не думайте про холод, бо замерзнете!» Отож завдяки туману, про який я вам казав, слов'янин у заметіль не думає про холод, і так само я не думаю про смерть». Він був хворий. У 1883 році йому зробили операцію кісти і, як справжній літератор, він казав Доде: «Під час операції я думав про наші обіди, підшукував слова, якими зможу передати свої відчуття, коли сталь прорізала мою шкіру і вгородилася в мої м'язи... наче ніж у банан».

Потім хвороба стала ще серйознішою. Шарко сказав, що це грудна жаба. Тургенєв відчував гострий біль у спині. Лікарі наказували лежати нерухомо. Він називав себе «патріархом слимаків» і пробував створити філософію покори долі, засновану, як він казав, «на веселій безнадії». Він створив правила, як поводитися в такому становищі. «Слід: думати про минуле, задовольняти свої сьогоднішні потреби і ніколи не думати про майбутнє. Людино, якщо бажаєш жити спокійно, ніколи нічого не починай, нічого не замислюй, нічому не довіряйся і нічого не бійся!.. І уяви — я з цим примирився! Сиджу або лежу всі 24 години підряд — і край! Слимак так слимак. Живуть же вони — і навіть багато років — не відчужуючи ніякого бажання рухатись».

Та ставало зрозумілим, що так звана грудна жаба — це рак спинного мозку. Ні припарки, ні хлороформ — ніщо не допомагало. Він не міг спати, жахливо страждав.

Надзвичайно терплячий, він намагався наслідувати Шопенгауера, котрий вважав, що, аналізуючи біль, легше його переносити. Йому, Тургенєву, давали

багато морфію, що впливало на його свідомість. Він стогнав від болю, він жадав смерті. Благав пані Віардо, яка терпляче доглядала його, викинути його у вікно. «Але ж, мій любий Тургенєв, ви надто великий, надто важкий, і до того ж вам буде боляче». Він не міг втриматися від посмішки. Три місяці лежав напівпритомний. «Я опинився на дні моря, — казав він критику Анненкову. — Я бачив чудовиська, переплетені між собою... Це видовище ніхто ще не описав, бо ніхто цього не переживав».

Тепер він знав, що скоро помре. Клопотався виданням повного зібрання своїх творів. Хотів бути похованим у ногах свого вчителя Пушкіна, але вважав, що не заслуговує цього.

Тургенєв одержав лист від Толстого: «Звістка про Вашу хворобу (про яку мені розповів Григорович) глибоко мене засмутила, — писав Толстой. — Коли я дізнався, що це серйозно, то зрозумів, як люблю Вас. Я відчув, що коли Ви помрете раніше за мене, мені буде дуже боляче».

Тургенєв надряпав олівцем відповідь:

«Любий і дорогий Лев Миколайович! Довго Вам не писав, бо був і єсьмь, кажучи одверто, на смертнім одрі. Видужати я не можу — і дарма про це навіть думати. Пишу ж я Вам, власне, щоб сказати Вам, який я радий, що був Вашим сучасником — і щоб висловити Вам моє останнє щире прохання. Друже мій, поверніться до літературної творчості! Адже цей дар Вам послано звідти, звідки походить усе інше. Ах, який я був би щасливий, коли б міг сподіватися, що моє прохання на Вас вплине! Я ж людина пропаща — лікарі навіть не знають, як назвати мою хворобу... Не можу ні ходити, ні їсти, ні спати, та що там! Нудно навіть повторювати все це.

Друже мій, великий письменнику землі російської, згляньтесь на моє прохання! Дайте мені знати, якщо Ви одержите цю записку, і дозвольте ще раз міцно, міцно обняти Вас, Вашу дружину, всіх Ваших. Не можу більше, втомився».

Чарівна Савіна також написала йому. «Ваш лист, — відповідав він, — упав на моє сіре життя, як пелюстка троянди на поверхню каламутного ручая... Бадьорість духу я втратив: намагаюсь не заглядати в майбутнє — і вже не дозволяю собі мріяти про побачення з Вами... Милий мій друже, я до того занепавав духом, що навіть не дозволяю собі замислитись, що означають оці слова у Вашому листі: «Згадуйте інколи, як мені було важко прощатися з Вами в Парижі, що я тоді пережила!» Знаю напевне, що якби Ваше і моє життя зіткнулися раніше... Та до чого все це? Я тепер, як мій німець Лемм у «Дворянському гнізді», дивлюсь у могилу, а не в рожеве майбутнє».

Це вже був кінець. Дивний сон життя закінчився для якого ще дивовижнішого пробудження?

В одному зі своїх творів він писав: «Чому життя минає так швидко? Чому смерть завжди поряд?..»

Прикутий хворобою до ліжка, Тургенєв писав свої останні вірші в прозі: «Блакитне небо, легкі, наче пух, хмаринки, пахощі квітів, солодкі згуки юного голосу, промениста краса творів мистецтва, усмішка щастя на чарівному жіночому обличчі і ці чудові очі... навіщо це все?..»

За п'ятнадцять днів до кінця він покликав пані Віардо до свого ліжка і з сльозами на очах попросив її писати під диктовку:

— Я хотів би записати одну історію, вона в мене в голові. Це для мене важко. Я не зможу.

— Диктуйте мені, — сказала вона. — Я не можу швидко писати по-російському, але якщо Ви будете терплячі, я зумію.

— Ні, ні, — заперечив Тургенєв. — Якщо я диктуватиму по-російському, я зупинятимусь на кожному слові, кожному реченні, щоб висловитись якнайточніше, а я не відчуваю в собі на це сили. Ні, я зможу зробити лише так: я диктуватиму всіма мовами, які ми з Вами знаємо, вживаючи вирази, що першими спадатимуть мені на думку.

Так вони й зробили. Це була історія одного звироднілого дворянина. Вона називалася «Кінець».

Велетень неймовірно схуд. «Як можна жити з такими ногами коника?» В одній зі своїх поем у прозі він питав себе: «Що я думатиму в хвилину смерті?» Але він помер, марячи.

«Подивіться, — казав він, — моя нога підвішена, а в кімнаті повнісінько трун!»

Хоча в ці хвилини біля нього були тільки французи, він говорив по-російському і читав вірші, що їх, напевне, колись Бабурін декламував йому на березі ставка... Можливо, йому здавалося, що він чує пахощі гречки, скошеного жита — те, що так любив у дитинстві.

В останні хвилини він ніби опритомнів і мовив: «Підійдіть ближче... Ще ближче... Надійшла мить прощатися, як у російських царів...» Наступної миті він упізнав пані Віардо. «Ось цариця цариць. Скільки доброго вона зробила!»

Тургенєв помер 3 вересня 1883 року. «Два дні він лежав непритомний. Уже не страждав і після двох конвульсій зітхнув востаннє... Ми всі були коло нього... Він лежав такий же гарний, яким був колись... Першого дня по смерті між бровами ще лишалася глибока зморшка — від конвульсій. Та на другий день його обличчя набрало звичайного виразу доброти, немов от-от ми зможемо знову побачити його усмішку»¹.

Церковна відправа об'єднала навколо труни Тургенєва всіх шанувальників померлого велетня, з бородою бога-отця. Прийшла вся російська колонія — ніхто й не думав, що в столиці Франції живе стільки росіян. Прийшло багато жінок з усіх країн, його читачок, що бажали віддати шану письменникові. Друзі-письменники, проводжаючи його на вокзал, згадували його розповіді на обідах Флобера, що виникали наче з густого туману, захоплюючи всіх і хвилюючи...

Покійника перевезли до Росії. Едмон Абу і Ренан виступали з промовами на вокзалі. Тургенєв казав колись одному зі своїх друзів: «Почекаймо, коли помremo, і тоді побачиш, як до нас поставляться». І справді, такого велелюдного похорону не бачили в Петербурзі з часів Пушкіна. Незліченний натовп супроводив труну до кладовища. Революціонери надрукували листівку на честь письменника, а від російських політичних в'язнів було покладено вінок з написом: «Від приречених на смерть — Безсмертному». Тепер ця молодь, чие недовір'я так хвилювало його за життя, вшанувала небіжчика як великого художника. Мабуть, тільки смерть дозволяє людям простити генія.

Двадцять п'ять років потому у великій залі Академії наук у Петербурзі відкрили музей Тургенєва. Зібрали всі ті вбогі реліквії, що дають нам змогу якось уявити великих небіжчиків. Тут було все, починаючи від запису Барвари Петрівни: «Народився опівдні 28 жовтня 1818 року син Іван дванадцяти вершків завдовжки», до знаменитого дивана зі Спаського та мисливської рушниці.

Невдовзі після відкриття музею служителі помітили, що перед портретом Тургенєва щодня з'являється букет троянд. Їх приносила Марія Гаврилівна Савіна, і не можна уявити пам'ятника, приємнішого Тургенєву, ніж ці ніжні квіти, покладені прекрасними руками друга.

¹ Зі спогадів.

IV. МАЙСТЕРНІСТЬ ТУРГЕНЄВА

Літературні суперечки — це одна з ігор, буряних і нікчемних, без яких людям, мабуть, здалося б надто довгим їхнє коротке існування. Твори різних письменників мусили б викликати в нас і різні емоції, які, проте, не повинні шкодити одна одній. Але так само, як у XVII сторіччі, поводитися захоплені прихильники Расіна, що, як ревниві коханці, воліли очистити думки своїх коханок від корнелівських спогадів, так у наші дні поводяться аматори російської літератури в Європі. Вони нестямно полюбили Достоевського (і мали рацію полюбити!), але ждали полюбити його всупереч Толстому й особливо всупереч Тургенєву. «Це вже стало звичним, — казав Роберт Лінд, — розхвалювати одного російського письменника за рахунок інших. Так наче люди в їхньому поклонінні літературним богам неодмінно мусять бути монотеїстами...»

Як і завжди в людських вчинках, під очевидним безглуздям тут приховується якась логіка. Коли ми захоплюємось письменником — це не його твір ми відстоюємо, а свої власні смаки. Наш літературний вибір залежить від потреб наших почуттів і розуму. Коли ми знаходимо в якомусь романі точне відображення своєї тривоги або спокою, ми сприймаємо критику цього твору як спрямовану проти нас. «Достоевці», які живуть нині, ставляться до Тургенєва, як сам Достоевський. У світі читачів, як і в світі авторів, точиться боротьба літературних напрямків. Нема нічого більш природного і нормального. Та бажання перетворити таке суб'єктивне ставлення в абсолютну оцінку — досить дивний критичний метод. Докоряти Тургенєву, що він не пише, як Достоевський, це нарікати, що яблуна не родить персиків.

Але ж хіба не дозволено класифікувати плоди за принципом переваги одних перед іншими? Ми не можемо вимагати від ожинового куща персиків, це очевидно. Але хто не погодиться, що як фрукт персик кращий, ніж ожинава ягода?

«Якщо ми порівняємо, — кажуть фанатики-достоевці або толстовці, — світи, збудовані трьома великими російськими письменниками, ми визнаємо, що світ Тургенєва цілком відповідає своєму творцеві, що він найбільш тургенєвський з усіх можливих світів. Ми визнаємо, — твердять вони, — що цей світ зворушливий і ніжний і навіть до деякої міри правдивий, але ми побачимо також, що він маленький. Його швидко можна весь об'їхати».

Після двох романів ми вже знаємо всі декорації Тургенєва: це майже завжди будинок збіднілого російського поміщика. Округлі комоди з мідяними прикрасами, білі крісла з овальними спинками, кришталеві люстри, вузьке ліжко, завішене запоною із старовинної смугастої тканини, в головах ікона, а на підлозі витертий, закраланий воском килим. Ми пізнаємо рівнини Орловської губернії, березові та осикові ліси, хмари, вічні тумани. Ми пізнаємо тургенєвських героїв, нечисленних, майже стилізованих. Це російські Гамлєги: Базаров, Рудін. Це старі люди, реліквії XVIII сторіччя. Це революціонери, красномовні й безсилі. Це молоді чиновники, самовдоволені й честолюбні. Серед жінок також усього два або три типи: ніжні і прекрасні дівчата, здебільшого побожні, Тетяна в «Димі», Ліза в «Дворянському гнізді»; жінки химерні, грізні, незбагненні, такі, як Ірина в «Димі» або Маріанна в «Цілині» — сильна дівчина, чиї сірі очі, широкий ніс і тонкі губи ніби виказують жакоду самопожертви та боротьби. Ці балакучі й безвільні чоловіки, палкі й великодушні жінки створюють невеличкий, замкнутий світ. «Які ми далекі тут, — кажуть, — від людських мас, що їх уміють привести в рух Толстой і Достоевський».

Можливо. Але я не розумію, як можна докоряти художникові, що світ його невеличкий? Якість твору не оцінюється ані розмірами, ані важливістю зображеного. Це те саме, що закидати живописцю натюрмортів вузькість його сюже-

тів. Це те саме, що сказати Вермеєру, що він не великий художник, бо не малює нічого, крім інтер'єрів, або визнати Шардена нижчим за Кормона, бо Шарден не малював нічого, крім купки людей, приналежних одному середовищу (дрібної паризької буржуазії). Істинна перевага художника, мені здається, якраз у тому, що він, навпаки, вміє себе обмежувати. Неможливо все знати добре. Маленька, але едало намальована картина дає більше для розуміння людства, ніж «велика невдала фреска». Письменник може з вірогідністю сказати, що таке три німці, десять німців, але не зможе сказати, що таке Німеччина. Тобто він може це сказати, змалювавши відповідно своєму вмінню й темпераменту кількох німців, яких добре знає. Дарма, що в «Записках мисливця» Тургенєв змалює лише кількох селян з околиць Спаського. Але це мені дає змогу зрозуміти, що діялось у Росії в 1830-х роках, краще, ніж докладні матеріали з історії.

До того ж, хоча герої Тургенєва й належать лише до кількох типів, усередині кожного типу різновиди незліченні і чітко визначені. У кожному романі Тургенєва, казали ми, ви знайдете химерну жінку й російського Гамлета. Так, але це різні і не схожі між собою Гамлети. Базаров не такий, як Рудін, він настільки ж мовчазний, наскільки Рудін балакучий. Базаров дикий, відчайдушний і здатний кохати. Сумний Лаврецький із «Дворянського гнізда» також Гамлет, але простіший, наївніший. Нежданов у «Ціліні» — Гамлет з рисами Жюльєна Сореля, але дворянського походження, тобто цілком новий тип. Я вже згадував про селян з «Записок мисливця». Вони мають спільні риси, вони мусять їх мати, але їхні характери зовсім різні, й чітко окреслені. Можливо, Тургенєву можна закинути деяку одноманітність жіночих образів, але це саме можна закинути й іншим видатним письменникам. Майже кожного чоловіка невідступно переслідує один жіночий образ. Часто вони й пишуть тільки для того, щоб його змалювати. Коли ми кажемо «жінка Расіна», у нас в уяві зринає досить загальний образ, що поєднує в собі і Роксану, і Есфір, і Федру, і в той же час — образ цілком конкретний. Чи можна за це звинувачувати Расіна? Як усі великі художники, Расін і Тургенєв вибрали з безлічі людей таких, які були їм потрібні для їхніх творів. Це цілком природно й законно.

Друга претензія: Тургенєв — не геній-творець. Вдумаємося в значення слова «творець».

Чи повинен письменник виводити своїх героїв з незбагненого небуття чи мусить просто змалювати те, що бачить? Я покажу незабаром, що так ставити питання не можна, проте ми знаємо, як відповів на нього сам Тургенєв. Він завжди хвалився, що він людина без уяви: «Я нічого не можу вигадати, — казав він. — Щоб створити героя, мені потрібна жива людина».

Ми можемо сьогодні, дякуючи А. Мазону¹, який глибоко проаналізував паризький архів Тургенєва, простежити, як Тургенєв поступово переходив від живої людини до образу. Починаючи роман, він одразу складав список персонажів, нерідко зазначаючи поряд з ім'ям героя роману ім'я його живого прообразу. Так, приміром, у списку для «Першого кохання» ми читаємо:

«Я — підліток тринадцяти років.

Мій батько — тридцяти восьми років.

Моя мати — тридцяти шести років».

Згодом він виправляє. «Я — хлопець п'ятнадцяти років», мабуть, подумавши, що таке раннє почуття здасться малоюмовірним.

У списку персонажів «Напередодні» Каратаєв зазначений поряд із «болгариним Катрановим».

¹ Праці А. Мазона надруковані у нас у випусках «Літературного наслідства», № 78, книга 1.

Після списку Тургенєв складав біографічні довідки на своїх героїв. Ми знаходимо там описи їхньої зовнішності, їхніх предків. Приміром: «Епілепсія в родині, одна з кузин матері була божевільна». Там же моральні оцінки: «Чуттева, трохи боязка. Добра й чесна, бо це їй нічого не коштує... Схильна до релігійного містицизму». Часто названі риси, запозичені в реальних людей, які навіть зазначені:

«Палкий вираз обличчя, як у Савіної або хворої Верикіної».

«Голушкін удає прихильника прогресу в стилі солдата Танкова».

Всі, хто вивчав методи письменників, погодяться, що Тургенєв у цьому схожий на найвидатніших. Бальзак говорив про «сажалку», з якої він живив свої твори. Ми знаємо кілька живих прообразів Толстого. Доктор Пруст, можливо, опублікує колись записники Марселя Пруста, в яких ми знайдемо прообрази його персонажів. Художня творчість не є творення «з нічого». Це перегрупування елементів реальності. Можна легко довести, що найфантастичніші твори, такі приміром, як «Мандри Гуллівера», оповідання Едгара По, «Божественна комедія» Данте, «Король Убу» Жаррі — все це витвір спогадів про реальні події, що чудовиська Да Вінчі або химери на соборах створені з людських і тваринних рис, так само як винаходи в механіці є просто новим сполученням відомих деталей. Але слід додати, що образ, будучи створеним, починає жити власним життям. Так Пруст, створивши за допомогою Монтеск'є свого Шарлюоса, став говорити його устами, вже не маючи потреби в моделі. Бальзаківські герої просто дивовижно вміють жити по-своєму — особливо в його останніх творах.

Та якщо творення «з нічого» неможливе, чи не слід письменникові працювати більш-менш близько від своєї натури. «Я реаліст», — казав Тургенєв і твердив, що єдиний обов'язок художника — це чесно малювати те, що бачить. Але проблема набагато складніша.

Малювати те, що бачиш, відтворювати природу це, звичайно, добре, але як її відтворювати? Природа невичерпна й багатогранна як у просторі, так і в часі. В голові людини за одну годину промайне стільки образів і ідей, що можна заповнити книгу на чотириста сторінок. А якщо в тій самій книзі ми хочемо змалювати не лише життя однієї людини, а цілої групи людей, то доведеться, очевидно, нашому реалізму піти на поступки — дещо викреслити, підрізати, вкоротити. Делакура проклинав реалізм у живописі: «Якщо ви хочете реалістичної картини. — казав він, — вирізьбіть статую у формі людини, розмалюйте її під колір шкіри й оживіть за допомогою якоїсь пружини. Ви будете «реалістом», ви наблизитеся до життя. Але чи буде це твір мистецтва? Звичайно, ні, і навіть навпаки».

Мистецтво — не «природа», в основі своїй воно людяне. Ми вимагаємо від мистецтва, щоб воно зробило дійсність (таку запутану й неясну) зрозумілою для людини. Тургенєв це знав дуже добре. Він любив цитувати Бекона: «Мистецтво — це людина, додана до природи», а також Гете: «Треба піднести реальне до рівня поезії».

Отже (а це і є літературне кредо Тургенєва), необхідно зрозуміти, що в мистецтві обидва поняття — реалізм і поезія — не є протилежними. Роман не в усьому подібний до життя, це зрозуміло. В ньому все обмежено, організовано, скомпоновано. Але там мусять бути й правдиві деталі, роман повинен бути вірогідним. Трагедії Шекспіра не є «життям», але персонажі його — живі люди. Полоній — справжній придворний, Гамлет — реальний юнак. Ще більше, ніж драматург, романіст не повинен писати «красиво». У творах Тургенєва ніхто не грає мелодрами. Мисливець там переживає почуття мисливця, селяни говорять про природу мовою селян, а не як художники. Жінки по-справжньому жіночні Ми

вже казали, що світ Тургенєва невеликий, але саме тому, що він один з небагатьох письменників, які завжди писали правдиво.

Тургенєв — реаліст у деталях, а в доборі їх він великий художник. Поль Бурже чув, як колись у Тена він підсумовував свою теорію мистецтва опису і казав, що «талант описувати — це вміння вибрати найвиразніші деталі». Він прагнув, щоб опис ніколи не був прямий, і завжди більше «підказував, ніж показував». Це власні його слова і якимось він захоплено процитував сторінку з Толстого, де письменник одним штрихом зумів передати відчуття тиші вночі на березі річки: «Пролетів кажан, і чути було шелест його крил». Подібними деталями користувався й Тургенєв. Ось у «Степовому королі Лірі» картина лісу у вересні: «Тиша стояла така, що чути було за сто кроків, як стрибає білка в сухому листі, як падає в траву суха гілка з дерева...»

Ось другий приклад, із «Дворянського гнізда»: «Все затихло в кімнаті, тільки чутно було, як потріскують воскові свічки й інколи стукає рука по столу, лунає вигук або хтось починає рахувати очки — та вливався у вікно разом з росяною прохолодою завзято могутній і дзвінкий спів солов'я».

Цих прикладів, які дуже цікаво порівняти з описами Флобера, досить, щоб зрозуміти звичайні прийоми Тургенєва. Спочатку він відтворює в собі відіння, а потім бере деталь, яка згадалась йому найпершою, і навколо неї нанизує інші. Зберегти найважливішу деталь, підказати, а не вказати — це правила і прийом певного напрямку мистецтва, вишуканого і в той же час сильного.

Часто мистецтво Тургенєва порівнювали з грецьким, і це порівняння правильне, тому що в обох випадках усе розкривається в кількох деталях, вдало підібраних. Жоден письменник не знав такої «економії прийомів». Хто недосить знайомий з технікою побудови роману, той не може не здивуватися, як Тургенєв міг у своїх невеликих книжках дати таке відчуття часу й завершеності.

Та аналіз його методу відкриває приховане й довершене мистецтво композиції. Дія тургенєвських романів завжди відбувається в моменти кризи. Мередіт, Жорж Санд люблять починати історію свого героя з дитинства. Навіть Толстой починає з епізоду, досить далекого від кульмінації твору. Тургенєв майже одразу занурюється в сюжет. «Батьки і діти» — історія кількох тижнів. «Перше кохання» — також. «Дворянське гніздо» починається з моменту повернення Лаврецького. «Дим» — із зустрічі з Іриною. І лише потім автор повертає читача до початку, щоб кількома словами розповісти, що вважає потрібним. Коли читаєш Тургенєва, згадуєш про єдність часу в класичних французьких трагедіях, і справді, Тургенєв — великий класик. Як і всі класики, він не визнавав «інтриги». Як і Мольєр, що використовував для своїх п'єс найзвичайніснінькі сюжети і не давав несподіваної розв'язки, Тургенєв прагнув насамперед змалювати певний характер або певний нюанс почуття. Дослідження Мазона показують, що сюжет роману «Цілина» він знайшов лише після півторарічних роздумів над своїм героєм. Як і Мольєр, Тургенєв задовольнявся майже архаїчною симетрією. Жінки фатальні (Варвара, Ірина) протистоять жінкам чистим (Ліза, Тетяна); художник — людині практичній, батьки — дітям. Його конструкції набагато простіші, найвніші, ніж у Толстого або Достоевського.

Така ж у нього економія засобів у змалюванні характерів. Як і в описах краєвидів, кілька добре підібраних деталей підказують решту. Так у «Дворянському гнізді» Лаврецький кидає дружину Варвару Павлівну, легковажну кокетку, яка його зрадила. Він гадає, що вона померла, і раптом бачить її у себе вдома. Звичайно, він зустрічає її без особливої радості. Вона пробує розчулити його, показуючи маленьку дочку:

«Ada, vois, c'est ton père, — мовила Варвара Павлівна, відгортаючи з очей дитини кучері і міцно її цілуючи. — Преси його разом зі мною.

— C'est papa, — пролепетала дівчинка.

— Ти ж його любиш, дитинко, правда?

Для Лаврецького це вже було занадто.

— В якій це мелодрамі точнісінько така сцена? — буркнув він і вийшов з кімнати.

Варвара Павлівна якусь мить постояла на місці, ледь знизала плечима, віднесла дівчинку до другої кімнати. Роздягла її й поклала спати. Потім узяла книжку, сіла біля лампи, почитала з годину і, зрештою, лягла в постіль.

— Eh bien, madame? — скидаючи з неї корсет, спитала покоївка-француженка, привезена нею з Парижа.

— Eh bien, Justine, — сказала Варвара Павлівна. — Він дуже постарів, але, мені здається, так і зостався дитиною. Дайте мені рукавички на ніч, приготуйте на завтра сіру закриту сукню, та не забудьте про баранячі котлети для Ади... Правда, їх тут важко знайти, але постарайтеся...

— A la guerre, comme á la guerre, — зауважила Жюстіна і загасила свічку».

Важко забути цю сцену. Черствість Варвари Павлівни, егоїстичної і самовпевненої жінки, слабкість її чоловіка — все це описано на одній сторінці, з одного погляду ми немов роздивилися і зрозуміли головних персонажів, хоча ще нічого про них не сказано. Але ми бачимо, як Варвара Павлівна після такої важкої сцени дбає про красу своїх рук і наказує дати рукавички на ніч. Цього досить ми її вже знаємо.

Ми вже згадували, що недосить, говорячи про майстерність Тургенєва, вжити слово «реаліст». бо він був насамперед реаліст поетичний. Що це означає? Слово «поезія» одне з найменш визначених, проте нікому не слід забувати, що етимологічно поет — це «той, хто творить». Поезія — це мистецтво відтворення світу для людини, тобто вміння надавати йому форми і, головне, — ритму. Пербудувати цю таємничу єдність, поєднати природу з емоціями душі людської, поєднати власні переживання з ритмами хмар і сонця, весни й літа, юності й старості — ось що означає бути поетом і в той же час романістом.

Неможливо згадати жодного роману Тургенєва, не викликавши в пам'яті якийсь величний образ, що поєднує природу з почуттями. У «Димі» — це білі хмари, які тануть над долинами Годі забути сад у «Першому коханні», ніч — у «Бежиному лузі», ставок, на березі якого Дмитро Рудін під час останнього побачення з дівчиною зраджує її сподівання.

Реаліст-поет знає, що життя людини складається не лише з буденних деталей, що в ньому нуртують також глибокі почуття, тривоги, таємниці і благородні ілюзії. Мрія є часткою реальності. Нехтувати мрією — це збіднювати реальність, позбавляти її того, що в ній є людського. Ось що хотів сказати Тургенєв, коли писав «Нещастя Золя в тому, що він ніколи не читав Шекспіра».

Ці слова треба прокоментувати, бо ж багато говорено про поетичність Золя. Але в очах Тургенєва мистецтво Золя було кущим. Тургенєв гадав, що зображення життя — неповне й помилкове, якщо не помічати в ньому почуття ніжності й доброти. Існують трафаретні реалісти, так само, як і трафаретні романтики. Тремоло таке ж небезпечне, як і рулада. «Я не натураліст, — казав Тургенєв, — я наднатураліст», — і це справді так. Адже його друзям (і не тільки Золя, а й Флоберу та Гонкуру) бракувало знання найпростіших і найміцніших людських почуттів. Едмон Гонкур зрозумів це після одного обіду, де Тургенєв надзвичайно делікатно пояснив, що кохання це почуття особливого забарвлення, і Золя піде не тим шляхом, якщо цього не зрозуміє. «У всьому цьому. — писав Гонкур, — найгірше те, що ні Флобер з його пишномовністю в описах цього почуття, ні Золя, ні я сам ніколи не захоувався по-справжньому, і тому ми не здатні змалювати кохання». І це було справді так. «Не тому, що їм бракує таланту, — казав

Тургенєв, — а тому, що вони обрали неправильний шлях і надто вигадували. Їхня література пахне літературщиною».

А Тургенєв бував закоханим. Він сидів на лапі білого ведмеда, він був «романтиком». У його ставленні до Полни Віардо було щось рицарське. Чи в дружбі чи в коханні його почуття були палкими й сталими, вони відривали його від усього дріб'язкового і надавали душі його того особливого забарвлення, за яким завжди можна впізнати, що ця людина зазнала справжнього кохання.

Достойності книжок Тургенєва пов'язані з цією рисою його вдачі. Звичайно, груба й правдива чуттєвість також необхідна письменнику. Проте в романах вона призводить до одноманітності й нудьги. Безперечно, що всі письменники, які добре писали про кохання, — я згадую зараз також Стендаля, — були письменники цнотливі. Навіть Пруст, який так підкреслює вплив фізіології на почуття, майже завжди дотримувався міри, а коли про це забував — терпів невдачі. Я це відзначаю не з причин моральних, бо мораль і мистецтво чужі одне одному, а тому, що це, як мені здається, один з найголовніших законів естетики.

Риси, які ми відзначали (бажання змальовувати лиш те, що сам добре знаєш, наснажити твір почуттями, які сам пережив), здавалося, повинні були б призвести до суб'єктивізму в творчості. Але Тургенєв навпаки, вважав, що письменник має бути об'єктивним і «зникати за своїми героями». «Треба, — казав він Тену, — перерізати пуповину між своїми героями і собою». Одному юнакові, який прагнув присвятити себе літературі і просив у нього поради, він писав: «...якщо вас вивчення людського обличчя або чужого життя цікавить більше, ніж опис власних почуттів і думок; якщо, приміром, вам приємніше правильно й точно передати зовнішній вигляд людини або якоїсь речі, ніж красномовно висловити те, що ви відчуваєте, побачивши цю річ чи людину, — значить, ви об'єктивний письменник і можете братися за повість або роман».

Ця позиція, якої дотримувався також Флобер, здається протилежною методам сучасних письменників. Більшість із нас пишуть суб'єктивно і прагнуть викликати в читачів певні почуття, пишучи про свої емоції, а не про події, які їх спричинили. Правду кажучи, мені обидва методи здаються однаково допустимими і немає більшої помилки, як докоряти Прустові ім'ям Тургенєва. Чому треба ставати на бік письменника об'єктивного або письменника суб'єктивного? Адже є чимало способів відтворити життя. Істина, на мою думку, в тім, що письменник, хоч би яким об'єктивним він хотів бути, не зможе не проявити у своїх творах своєї індивідуальності. Безліч обставин відбиваються на людині, навіть якщо вона не усвідомлює їх. Читаючи Мередіта, неважко помітити, що він у своєму зрілому віці був закоханий в юну дівчину — стільки грації і краси в образах його дівчат. Так само і крізь романи Тургенєва проглядає його характер, м'який, благородний, його постійний потяг до жінки сильної, яка збуджувала б у ньому пристрасть.

А втім, Тургенєв зовсім не проти інтроспекції. Він вважав, що художник повинен змалювати все, в тім числі і себе самого. «Письменник, — казав він, — не повинен страждати від болю, він повинен усе використати. Письменник людина нервова. Він відчуває дужче, ніж інші. Саме тому він і мусить стримувати свій характер; він повинен щодня спостерігати і себе, й інших... Вас спіткало горе — сідайте й пишiть: отаке й отаке сталося; я відчуваюся так і так. Сум мине, а чудова сторінка лишитьс'я. Ця сторінка колись стане часткою великого твору, бо він правдиво схоплений із самого життя...» І далі: «Коли б усі нещасливі художники пускали собі кулю в лоб, не зосталося б жодного, бо всі вони якоюсь мірою нещасливі. Художник щасливий — такого не може бути. Щастя — це спокій, а спокій нічого не творить».

Отже, він був водночас і суб'єктивний, і об'єктивний. А взагалі, Тургенєв не терпів ніякої системи чи класифікації. Він вважав, що для художника необхідна свобода. «Ви відчуваєте радісне піднесення? У вас ліричний настрій? Тож радійте! Чи, може, навпаки, ви бажаєте осміяти ваші почуття, безжально й прискіпливо проаналізувати кожну річ? Коли так, робіть це». Художник повинен бути вірним лише собі, а не якійсь системі.

Тільки в одному питанні Тургенєв був непримиреним. Він вважав, що письменник не мусить свідомо шукати доказів якоїсь тези. Художник і мораліст не мають між собою нічого спільного. «Коли я описую конокрадів, — казав Чехов, — ви хотіли б, щоб я додав: «красти коней не годиться». Але судити їх — це справа суду; моє завдання тільки показати, які вони є».

Мистецтво ухиляється від прямих доказів. Це не означає, що письменник не може цікавитись ідеями. Виявлення ідей, так само як і почуттів, властиве людині, яку художник зображує, проте ідеї мусять виступати в творі, як аспект духовного життя героїв. Вони повинні народжуватися з характерів, а не моделювати їх. Вони повинні стикатися, щоб читач міг вільно обирати з-поміж них. Тургенєв не робив жодних зусиль, щоб «зрозуміти життя». Він не навчає нас ні моралі, ні метафізики, ні філософських доктрин. Це не його діло. Він нам розповідає історії, він знайомить нас із іншими людьми. Останні кілька років у Франції багато говорять про чисту поезію. Тургенєв дав нам один з кращих зразків того, яким може бути чистий роман.

З цього погляду він мав великий вплив на своїх французьких друзів. Молодий Мопассан дуже йому зобов'язаний і, без сумніву, взяв від нього навіть ще більше, ніж від Флобера. «Незважаючи на свій вік, — писав Мопассан, — Тургенєв висловив у своїх книжках найсучасніші й найпередовіші ідеї, відкинув старі форми роману трюків, драматичних ускладнень і створив роман життя. Нічого, крім життя, без інтриг, без авантюр».

Тургенєв зі свого боку дуже шанував Мопассана. Толстой розповідав, як одного разу, перебуваючи в Ясній Полянї, Тургенєв дістав з валізи маленьку французьку книжку і дав йому. «Прочитайте при нагоді, — мовив він. — Це молодий французький письменник. Побачите, зовсім непогано». В книжці було оповідання «Дім Тельє».

Щодо стилю, як і композиції, Тургенєв був «метром» — учителем для письменників Франції 1860—1880 років. Нам би слід перерахувати його і в наш час, коли, як казав Андре Жід, жоден письменник не може згадати про якусь річ, не порівнявши її з десятьма іншими. Тургенєв, як Стендаль і Меріме, Чехов і Толстой, знав, яким могутнім може бути одне звичайне слово, коли воно точне. Навіщо ж тоді багатослів'я? Навіщо обтяжувати слова непотрібним і бридким орнаментом? Мені можуть заперечити: «Легко малювати зі стриманістю, коли нічого по-справжньому не відчуваєш». Але це не стосується ні Меріме, ні Стендаля, ні Тургенєва. Усі троє були обдаровані тонким і гострим сприйняттям світу. Вони лише вважали, і я з ними згоден, що справжні почуття не потребують штучних прикрас і що мелодрама — це не драма. Коли наприкінці свого короткого життя Байрон пережив справжню драму, він був охоплений жахом від мелодраматичних поем, які написав у юності. Тургенєв же протягом двох років своєї хвороби мав підстави думати про свої твори з радістю і міг бути спокійним щодо посмертної слави, коли б надавав їй значення. Правда не старіє, і діти й сьогодні схожі на сина Гектора й Андромахи. Цілком можливо, як він казав, «бути оригінальним без ексцентрики». Я навіть думаю, що не можна бути глибоко оригінальним, будучи ексцентричним.

Учитель Тургенєва, Пушкін, писав:

Поете, не зважай на лестощі народу!
Хвалінь і захвату мине хвилиний шум,
Почуєш блазня суд і черні дикий глум,
Але байдуже стрінь той вихор і негоду.

Ти — цар. Шануй свою самотність і свободу,
Прямуй, куди тебе свобідний манить ум,
Виношуючи плід дозрілих творчих дум,
Не сподіваючись на людську нагороду.

Вона — в душі твоїй. Ти сам свій вищий суд,
Сам найсуворіше ти свій цінуєш труд.
Ти ним не гребуєш, о майстре гордовитий?

Не гребуєш! Нехай же люд його ганьбить
І на вівтар плює, де твій огонь горить,
І прагне в нестямі триніжок твій розбити.

(Переклад М. Зерова).

Тургенєв усе життя був саме таким вимогливим критиком і своїм «найвищим судом». Після п'ятдесяти років ми можемо ствердити сьогодні його мовчазний присуд, який він виніс своїм творінням.

V. ГУМАНІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ТУРГЕНЄВА.

Одна дама якось сповістила Тургенєва, що її син має писати твір на тему «Світогляд Тургенєва». Вона просила порад. Тургенєв збентежився. Він не вважав, що має якийсь світогляд. Тургенєв гадав, що письменник насамперед спостерігач. Художник, який втручається в події, перестає бути художником. Може, звичайно, статися, що згодом він осмислить свої почуття, пережиті в дії, і перетворить їх на художній матеріал. Але ж боротьбу за абстрактні ідеї Тургенєв завжди вважав небезпечною для художника. «Коли я не маю перед собою конкретних постатей, — казав він, — я геть розгублююсь. Мені завжди здається, що можна стверджувати з однаковою підставою ідею, протилежну моїй. Але, коли я говорю про червоний ніс або русяве волосся, то волосся таки є русявим, а ніс червоним, і ніяка діалектика не може його змінити». Жах перед діалектикою жах перед філософською балаканиною, яку він так любив у молодості, думка, що це нікому не потрібно, що мають вагу лише живі люди з їхніми червоними носами або русявим волоссям, з їхнім потиском руки, їхнім подихом, їхньою працею — ось причини тієї зневаги, яку Тургенєв почував до ідей.

Дамі, яка питала про його філософію, він відповів: «Скажу коротко, що я реаліст — і цікавлюся тільки правдою людського життя; до всього надприродного ставлюся байдуже, ні в які абсолютні і системи не вірю, найдужче в світі люблю свободу, і, наскільки можу судити, — відчуваю поезію. Все людське мені дороге. Слов'янофільство мені чуже — як і будь-яка ортодоксія».

Це чесна відповідь, яка дає вичерпне уявлення про його поезію, і один з небагатьох документів, що стосуються цієї теми. Маємо ще кілька фрагментів з його романів, короткі роздуми під назвою «Досить», лекції про Гамлета й Дон-Кіхота та кілька думок у його поемах у прозі.

Ось яке, здається мені, «уявлення світу Тургенєвим», судячи з його творів.

Безперечно, Тургенєв — песиміст, принаймні в тому, що стосується всесвітніх сил і явищ. З його погляду, вірити в добрість природи — це божевілля. Природа не є ані доброю, ані злою. Вона байдужа, ніщо й ніхто не має перед нею переваг: все, що існує в її лоні, виникло за рахунок іншого і мусить у свій час поступитися місцем — вона творить, руйнуючи, і їй однаково, що вона тво-

рив, а що руйнує — аби не припинялось життя, аби смерть не втрачала своїх прав.

В поезіях у прозі він розповідає сон, де персоніфікована Природа і є головним героєм.

«Мені снилося, що я увійшов до величезного підземного храму з високим склепінням.

Він був увесь залитий якимсь м'яким підземним світлом.

Посеред храму сиділа велична жінка у широкій мантиї зеленого кольору. Схиливши голову на руку, вона, здавалося, поринула в глибоку думу.

Я одразу зрозумів, що ця жінка — сама Природа, — і благоговійний острах проник у мою душу раптовим холодом. Я наблизився до жінки і поштиво еклонився.

— О мати нас усіх і всього, — вигукнув я, — про що твої думи? Чи не про майбутнє людства міркуєш ти? Чи не про те, як досягнути йому досконалості й щастя?

Жінка поволі звела на мене темні грізні очі. Вуста її ворухнулися і пролунав гучний голос, схожий на брязкіт заліза.

— Я думаю про те, як зміцнити м'язи на ногах блохи, щоб їй легше було рятуватись від ворогів... Рівновагу нападу та опору порушено... Її треба відновити.

— Як? — забелькотів я у відповідь. — Ти ось про що міркуєш? Але ж хіба ми, люди, не улюблені твої діти?

Жінка ледь-ледь зсунула брови.

— Усі тварі мої діти, — мовила вона, — і я однаково про них піккуюсь і однаково їх знищую.

— Але ж добро... розум... справедливість, — пробелькотів я знову.

— Це людські слова, — пролунав залізний голос, — а я не відаю ані добра, ані зла... Розум мені не закон — і що таке справедливість? Я тобі дала життя — я його й заберу і віддам іншим, слимакам або людям... Мені байдуже... А ти поки що захищайся — і не заважай мені!

Я хотів заперечити... Та Земля навколо глухо застогнала, здригнулась — і я прокинувся».

Тургенєв згадав, як у дитинстві побачив вужа, що напав на жабу, і вперше тоді збагнув весь жах боротьби за існування. Спостереження над життям людей не змінили того дитячого враження. Йому здавалося, що всесвітом керують могутні, але нерозумні сили, байдужі до всього, що ми, люди, вважаємо добром, злом, справедливістю, щастям. Природно, що людина, яка дотримується такої концепції, не може бути релігійною. З погляду Тургенєва, люди в масштабах всесвіту — це ті ж мурахи. В одній поемі діалог між двома горами — Юнгфрау і Фінстерааргорном:

« — Що скажеш нового? Тобі видніше. Що там унизу?

І гуркоче у відповідь Фінстерааргорн.

— Там унизу все так само: усе строкате, дрібне. Синіють води, чорніють ліси, сіріють брили каміння. Коло них так само метушаться комашки, знаєш, ті двоніжки, які ще ні разу не змогли осквернити ні тебе, ні мене.

— Люди?

— Егеж. Люди.

Як одна мить минають сотні тисяч років...

— Ну, а тепер? — питає Юнгфрау.

— Начебто поменшало комашок, — гуркоче Фінстерааргорн, — ясніше стало внизу: повужчали ріки, порідшали ліси.

Минули ще тисячі років... як одна мить.

— Що ти бачиш? — запитує Юнгфрау.
— Коло нас, поблизу, у далечі, по долинах, є ще плями і ворухіться щось
— А тепер? — питає Юнгфрау через тисячу років... ще одну мить.
— Тепер гаразд, — відповідає Фінстерааргорн, — чисто стало скрізь, біло, куди не подивись. Усюди сніг, наш чистий сніг і крига. Застигло все. Добре тепер, спокійно...

— От і гаразд, — каже Юнгфрау. — А втім, ми з тобою загомнілися, старий, час уже подрімати.

-- Атож, час.

Сплять височенні гори, і спить блакитне ясне небо над землею, що навіки замовкла».

Нікчемність людей перед величчю природи — ось що Тургенєв переживав найдужче. Якщо ми наважимося заглянути в нескінченність, усі наші зусилля здадуться нам марними. Ми страждаємо, і до чого ж ми йдемо? До смерті, яка сама по собі теж дрібниця.

«Що я думатиму, коли прийде час помирати, якщо тільки я буду тоді спроможний думати?

Чи думатиму про те, як погано скористався з життя, прослав його і не зумів скуштувати його дарів? Як? Це вже смерть? Так швидко? Неможливо! Адже я ще нічого не встиг зробити... я тільки готувався щось зробити!

Чи згадуватиму про минуле, чи зупинятимусь думкою на небагатьох світлих пережитих хвилинах, на любих образах та обличчях?

Чи постануть у моїй пам'яті мої недобрі діла — і спаде на душу туга пізнього каяття?

Чи думатиму я про те, що чекає на мене там... по той бік життя? Та й чи чекає мене хоч щось? Ні... мені здається, я намагатимуся про це не думати — навмисне міркувати про якісь дрібниці, аби відвернути свою увагу від грізного мороку, що чорніє попереду.

При мені один чоловік, помираючи, все скаржився, що йому не дають горішків... І лише там, у глибині його вже потьмянілих очей, щось мерехтіло і тріпотіло, ніби перебите крило смертельно пораненого птаха».

Щоправда, кохання дає іноді нещасним людям незвичайне відчуття сили, важливості й величі, але в самому коханні, якщо добре роздивитися, побачимо постійну боротьбу. «В коханні немає рівності... Ні, в коханні один — раб, а другий — володар, і не марно поети говорять про кайдани кохання. Так, кохання — кайдани, і найтяжчі. Зачекайте, ви ще пізнаєте, як ці ніжні ручки вміють мордувати, як ласкаво вони роздирають на часточки серце... Ви пізнаєте, скільки жагучої ненависті приховано під найпалкішим коханням. Ви ще прагнутимете звільнитись, як хворий прагне одужання, ви жадатимете спокою, беззмістовного, найбанальнішого спокою. Ви пізнаєте, що значить належати жінці, що значить стати рабом, — і яке ганебне, яке жахливе це рабство!»

А в «Димі» словами, що примушують згадати чудовий лист Вільгельма Мейстера, Тургенєв пише: «Чоловік слабкий, жінка вперта, випадок всевладний. Примирися з таким пустим життям важко... а тут краса і співчуття, тут тепло і світло, — як же опиратися? І побіжиш, як дитина до няньки. Ну, а потім холод і темрява, і порожнеча... як годиться. І закінчиться тим, що від усього відвикнеш, усе перестанеш розуміти. Спочатку — як можна любити, а потім — як можна жити».

Коли в чорні свої дні Тургенєв думав про кохання і про смерть, його охоплювали сумніви.

Він написав похмурі роздуми під назвою «Досить», пронизані безпросвіт-

ним песимізмом (проте непослідовним), до якого можна дійти, коли споглядаєш грубу природу, не помічаючи людських зусиль:

«...Суворо й байдуже веде кожного з нас доля, і спочатку, заклопотані всілякими дрібницями та самими собою, ми не відчуваємо її твердої руки. Поки можна себе обманювати, можна жити і не соромно сподіватися». Та згодом, коли нам відкривається істина, тоді одне лишається людині, щоб утриматись на ногах, не розпастися на порошок, не загрузнути в багновищі самозневаги: спокійно відвернутися від усього, сказати: «досить!» — і, схрестивши на порожніх грудях безсилі руки, зберегти останню, єдино доступну людині гідність, гідність усвідомлення власної нікчемності, ту гідність, на яку натякає Паскаль, називаючи людину «очеретом мислячим». Недолуга гідність і сумна втіха! Хоч як ти триматимешся за неї, — о ти, мій бідолашний брате, — не спростувати тобі грізних слів поета: «Наше життя — це плинна тінь, жалюгідний актор, який хизується та пишається якусь годину на сцені, а потім зникає в безвісті. Безглузда казка, що її розповів божевільний...

Я навів рядки з «Макбета»... І зринули в моїй пам'яті ті примари... Ле-ле! Страшні не примари, не фантастичні надприродні сили... Страшно те, що нема нічого страшного, що життя нецікаве й пусте. Проїмешся цією свідомістю, скуштуєш цього долину і вже ніякий мед не здаватиметься солодким — і навіть те найвище, найсолодше щастя кохання, цілковитого поєднання двох істот, повної відданості — навіть воно втрачає свою чарівність, вся його вартість знищується його крихітністю, його короткочасністю. Бо ж людина кохала, шепотіла палкі слова про вічне раювання, про безсмертні насолоди — і дивишся: вже й того хробака немає, який з'їв рештки її язика. Так пізньої осені, у морозяний день, коли все безживне й німотне у вкритій памороззю траві, на узліссі, варто лише сонцю виглянути на мить з туману, й одразу здійметься в повітря мошва: бавиться в теплому промінні, метушиться, в'ється одне біля одного... Сонце сховається — мошва падає на землю дощем, і край її хвилинному життю.

.Мистецтво іноді здається сильнішим за саму природу, яка не знає ні симфоній Бетховена, ні поем Гете, та все ж таки, кінець кінцем, неблаганна природа святкуватиме перемогу. Вона знищить навіть твори мистецтва, і Зевс Фідія обернеться на порошок, немов будь-який камінь.

Як же нам, бідолашним художникам, боротися з цією глухонімою, сліпо-народженою силою, яка навіть не святкує своїх перемог, а йде і йде вперед, усе пожираючи? Як встояти проти важких, велетенських хвиль, що невпинно накочуються на нас, як повірити, нарешті, в значення і вартість тих тлінних образів, які ми в темряві, над прірвою, виліплюємо на мить із праху?..»

Що відповісти Тургеневу (і Шопенгауеру, який у цьому його натхненник)? Ну то й що? — запитали б ми їх. Це правда, людські діла короткі: ми не можемо сподіватися, що наші діяння триватимуть довго, але нащо нам та довговічність? Ви кажете, що Платонові манускрипти і Фідієва Мінерва через кілька тисяч років розпадутся на порошок? Ну то й що? Треба будувати для сучасності, для всіх наших ближніх. Нам дано життя; його з нас досить. Воно коротке з погляду вічності? Але вічність для нас незбагненна. Для людини життя довге, багате й насичене. Песимізм — почуття штучне. Закохані та діти добре це знають, і вони мають рацію. Мошки танцюють у сонячному промінні. Чи краще буде, якщо вони відмовляться танцювати і весь час думатимуть про скороминучість літа і про незбагненне майбутнє? Над цією крутовертю безмежності Тургенев замислювався, як і Шопенгауер, як і багато людей тієї доби. Але найкращу відповідь Тургеневу можна знайти в самого Тургенева. Його песимізм — це лише оболонка, або, точніше, — розумом він песиміст, а серцем хоча й не оптиміст (треба бути божевільним, щоб зовсім відкидати смуток), але

цирий і правдивий. Він мав рацію, коли говорив, що нічого не може робити з абстрактними ідеями; він відчувається добре, лише коли бачить перед собою червоний ніс та русяве волосся, коли малює реальний світ, утішається красою. Лаврецький повертається додому зажурений: «Ось коли я опинився на самісінькому дні річки», — думає він. Проте відчуває глибокий спокій і тишу в природі.

«От коли я на дні річки, — думає знову Лаврецький. — І завжди, в будь-який час життя тихе і неквапливе. Хто входить у його коло, — скоряйся: тут нема чого хвилюватися, нема чого тривожитись; тут тільки тому щастить, хто прокладає свою стежку не поспішаючи, як орач борозну. І яка сила навколо, яке здоров'я в цій бездіяльній тиші! Ось тут під вікном розлогий будяк виглядає з густої трави, над ним витягає свою соковиту стеблину любисток, висять рожеві кучері зозулиних слізок, а там далі, в полях, золотіє жито й овес, і розгортається кожен листок на кожному дереві, кожна травинка... На жіноче кохання пішли мої кращі роки — нехай же витверезить мене тут нудьга, хай заспокоїть мене, навчить не кваплячись робити свою справу».

Покора доли? Так, але покора не без приємності, і потім Лаврецький людина вже немолода і досить пошарпана життям. Та Тургенєв, як і Шекспір, як Просперо в «Бурі», зберігає ніжне захоплення ілюзіями юності. Йому приємно, в епілозі, показати нам, як після краху одного покоління виростає нове і знаходить те саме щастя в надіях і коханні. Вічна ілюзія, що відроджується так само часто, як і людська душа, і, по суті, також, певне, є реальністю.

Одного сумного дня Тургенєв почув під своїм вікном пташиний спів: «Співав, свистів, тюрлюкав неугавно, голосно впевнено чорний дрізд. Переливчасті звуки проникали до моєї тихої кімнати, заповнювали її всю, дзвеніли в моїй голові, обважнілій від недоспаних ночей, від болючих думок.

Вони дихали вічністю, ці звуки, усією свіжістю, байдужістю і силою вічності. Голос самої природи вчувався мені в них, прекрасний підсвідомий голос, що не мав початку й ніколи не матиме кінця.

Він співав, він виспівував самовпевнено, цей чорний дрізд: він знав, що незабаром, як завжди, блисне незмінне сонце, і в його пісні не було нічого свого, особистого, це був той самий дрізд, який тисячу років тому вітав те саме сонце і вітатиме його ще через тисячу років, тоді, коли те, що лишиться від мене, можливо, крутитиметься незримиими порошинками навколо його живого дзвінкового тіла, на хвилях повітря...

І я, бідолашна, смішна, закохана людина, кажу тобі: спасибі, маленька птахо, спасибі твоїй дзвінкій і безтурботній пісеньці, що так несподівано задзвеніла під моїм вікном у годину суму».

Так само інші люди через тисячу років, через дві тисячі переживатимуть ті самі почуття щастя й болю; приречені на смерть, як і ми, вони все ж таки плекатимуть надії. І так воно й має бути. І для них сонце сходитиме вранці на небі, бо наш грізний всесвіт — всесвіт надійний. Його закони ані жорстокі, ані м'які, вони незмінні, і тому є ніби рамками, в яких людина може обирати собі долю.

Якщо в світі Сил немає ні жалю, ні ненависті, їх немає також і в людях. Навіщо існують вони на цій краплі бруду? Ми цього не знаємо. Вони важливіші, ніж мошва? Ми про це ніколи не дізнаємось. Але ж це факт, що вони здатні на дружбу, любов, благородство. Коли Тургенєв малює людей — в його палітрі багато місця займають довір'я, доброта. Він доброзичливий до людей, і взагалі до живих створінь, він захоплюється енергією, з якою люди й тварини створюють у цьому сліпому й ворожому світі оазиси ніжності. Люди збудували свій маленький світ усередині великого байдужого всесвіту — ось у чому найправдивіша філософія. Тургенєв добре це знав. Найдужче він цінував доброту й мужність. Тому так любив змальовувати російських селян, людей минулого, справжніх хри-

стіян. У його творах повно добрих людей. Батьки обох юнаків у «Батьках і дітях», майже всі люди з народу, Тетяна в «Димі», Ліза в «Дворянському гнізді» змальовані з такою ніжністю, якої не може бути в песиміста. Тільки, як ми вже сказали (і в цьому він близький до евангелістів), Тургенєв охоче наділяє добротою людей простого розуму, тих, які живуть у смиренні й убогості.

«Петро Васильович, його дружина, всі його домочадці живуть життям одноманітним, мирним і тихим; вони тішаться щастям... тому що на землі іншого щастя нема».

Тургенєв зберіг у собі якусь частку релігійності, майже непомітну за його песимізмом.

Ця релігійність не є власне вірою, а скоріше вірою в цінність віри. Щоб зберегти у зрілому віці ту надзвичайну силу, яку дають нам ілюзії юності, треба зберегти й віру.

«Зберегти до старості юне серце — справа важка і трохи безглузда. Але треба шанувати щасливця, який не втратив віри в добро, в силу волі і має смак до діяльності».

Ось до якого висновку приходять скептик Тургенєв, і тепер можна зрозуміти, чому одного дня в публічній лекції він захищав Дон-Кіхота проти Гамлета, можна сказати, проти себе. Дон-Кіхот забуває про себе, борючись із ворогами людей, з велетнями, з чарівниками, його серце щире, а душа велика й героїчна. Він не має сумнівів щодо свого покликання, і його воля діє в єдності з думкою.

Гамлет перш за все аналізує і, попри інші риси свого характеру, він — егоїст. Він надто заклопотаний собою. Міркує про своє становище, а не про свої «обов'язки». Він себе вивчає, пізнає, часто зневажає. Звідси його іронія — протилежна вірі Дон-Кіхота. Гамлет не знає, чого він хоче; його життя не має мети (крім помсти), а проте він любить життя. Він любить життя тому, що природа людини, на щастя, сильніша, ніж абстрактна думка. Його слід пожаліти, бо страждає він дужче, ніж Дон-Кіхот.

У своїх взаєминах з жінками Гамлет не шукає нічого, крім себе самого, і через нього гине Офелія, прекрасна й любляча. Дон-Кіхот сповнений поваги до вигаданої жінки і боготворить свою Дульсінею.

Скептицизм Гамлета не байдужий. Та він надто багато думає, щоб не втратити сили волі: «Ось у чому трагізм людського життя. Щоб діяти, потрібна воля, потрібна думка; але воля й думка роз'єдналися, і з кожним днем це поглиблюється».

«Природжений рум'янець волі блякне й слабне, вкриваючись блідістю думки», — каже нам Шекспір вустами Гамлета...

І ось по один бік стоять Гамлети — мислячі, совісні, які все розуміють і в той же час нікому непотрібні й ні на що не здатні, а по другий бік — наївбезумні Дон-Кіхоти, які тільки тому не приносять користі людям, що бачать і знають одну лиш мету, яка часто навіть не існує, а тільки ввижається їм.

Звичайно, Дон-Кіхот помиляється. Людина, яка пробує боротися проти цілого світу, майже завжди зазнає поразки. Але треба пробувати.

«...Якась часточка смішного неминуче повинна примішуватися до вчинків, до самого характеру людей, покликаних творити нове... Більшість завжди закінчує тим, що, не вагаючись, іде за тими, з кого сама глузувала, кого навіть проклинала і переслідувала, але хто, не лякаючись ані переслідувань, ані прокльонів, ішов уперед, вірячи у свою мету...»

Що свині їх топчуть ногами, таке буває часто в житті Дон-Кіхотів — саме наприкінці його; це остання данина, яку вони мусять заплатити грубому випад

ку, байдужому та зухвалому нерозумінню... Це ляпас фарисея... Після цього вони можуть померти. Вони пройшли горнило і завоювали собі безсмертя...»

Так скептик Тургенєв зробив висновок на користь віруючого. Але це не парадокс. Істина в тім, що його скептицизм часто словесний, бо Тургенєв беріг у собі трохи віри. Великий і добрий митець, він прожив життя сумне й благородне, як у самого Лицаря печального образу.

Можна бути Дон-Кіхотом простоти. Перебільшення, пафос, фальшивий ентузіазм, лицемірство, тріск-блиск¹ претензійного стилю — це також вітряні млини. Проти них Тургенєв боровся все життя в ім'я жінки, яку він собі обрав і яка звалася — Правдивість. Його шопенгауєрівський песимізм у кількох поезіях — це не урок зневіри, а скоріше урок смирення. Він віддає Маріанну в «Ціліні» не Нежданову, а Соломіну. Це, так би мовити, людина малих масштабів, ідей скромних, але точних. Людина не завжди безсила перед природою, вона здатна її перетворювати, але згідно з її законами. Бурже мав рацію, коли зауважував, що жоден персонаж Тургенєва не полишає враження невдахи в житті, як, приміром, герої «Виховання почуттів». «Вони переможені, але вони не знесилені, не невдахи». Вони не невдахи тому, що зберігають у собі силу своєї самоти. Їхнє життя дріб'язкове або злиденне, але такі вони самі по собі. Невдахи не пов'язані з життям соціальним. Вони не порівнюють своє життя з життям інших. Якщо заглибитись у їхню психологію, то виявиться, що для них їхні невдачі не є такими непоправними, як це здається іншим. Поки людина дихає, вона здатна діяти, якщо вона бажає діяти лиш для себе, незважаючи на те, яке враження справить її діяльність на інших. У цьому поезія «Робінзона Крузо» Данієля Дефо ..

Ця поезія власлива героям Тургенєва. Вони живуть не за якимись приписами, а своїм власним життям, і тому уникають краху, як герої типу Фредеріка Моро або Делор'є. Річ не в тім, що тебе переоцінюють або недооцінюють. Ти сам повинен пізнати гіркоту чи ніжність почуттів, мати ще й правдиве уявлення про жорстокий світ, одне слово, на кілька років замкнутись у своєму світі, утвореному в гущині неблаганної природи, цьому царстві в царстві, про яке говорить філософія, царстві, може, й приреченому на крах. Але, в певному сенсі, немає іншого краху, крім краху людини, яка жила тільки так, як хотіли від неї інші.

У романах Тургенєва ми знаходимо життя таким, «яким воно є в наших серцях — сумним, мінливим, таємничим»². Почуття, яке вони в нас викликають, — це не озлобленість, не зневіра, а почуття краси. Коли ми закриваємо його книжки, в наших мріях постають ліси, осяяні сонцем, прекрасні і зворушливі жінки, ласкаві і боязкі батьки, неспокійні і палкі юнаки. «Благородний і меланхолійний Тургенєв», — казав Уолт Уїтмен. І його не можна визначити краще. Він розумів усю жорстокість життя. Він не вдавався до фальшивого оптимізму, але й не мав сумніву щодо природи людей. Він знав, що коли пірнути в їхні душі, такі скаламучені на поверхні, то рідко в кого не знайдеш там чистого почуття. Я не знаю, чому, але, закінчуючи говорити про нього, не можу не згадати прекрасні слова, якими Жан Жіроду закінчив свій етюд про Расіна: «Доля інколи полюбляє давати великим людям перед смертю ще кілька тижнів для останніх звершень».

Тургенєв перед самою смертю, страждаючи від тяжкої хвороби, створив кілька правдивих образів нашого світу. Коли одного дня ми будемо переможені, як і він, небуттям, то нехай же й після нас залишаться такі зразки прекрасного кохання і вірної дружби.

*З французької переклала
Оксана ІВАНЕНКО*

¹ «Треск-блеск» — один з часто вживаних виразів Тургенєва.
² Жорж Муз. (Прим. автора).